Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А. С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 95 (16046) 1998 чылдың ноябрь 5, четверг ★ Ат салган шагы 19.30 ☆ Садар өртээ дугуржулга ёзугаар.

ОДААР ЧҮҮЛ БОЛГАШ ООҢ БЕЛЕТКЕЛИ

ЧЕДИР ХАНДЫРБАЙН БААР ТАВАРЫЛГА ТУРБАС

«Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы — республиканың бүдүрүлгелерин, албан, организация черлерин хөмүр-даш-биле хандырар улуг бүдүрүлге. Бистің Тыва ышкаш, кадыг-берге агаар-бойдустуг черге кыштың чыккылама соогун үгле хөмүр-даштың ачызы-биле ажыг эртип чоруур бис. Бурган чаяаганы буянныг дээн ышкаш, Тыва Республиканың девискээри хөмүр-даш-биле байлак, ам артында шынары эки. Кызыл хоорайны болгаш төп база мурнуу девискээрниң кожууннарын «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы, барыын кожууннарны Чадааның хөмүр-даш уургайы хандырып турар. Чуртта тургустунун келген экономиктиг болгаш саң-хөөнүң ханы кризизи, кандыг-даа үлетпүр, бүдүрүлгелерге берге байдалга чедирип келген болгай. Үлетпүр, бүдүрүлге, кандыг-даа ажыл-агый удуртун, башкарын чоруур удуртукчунуң кышкы үеде бир бодаар үүлү — одаар үүл болгай. Ам бо удаада «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайының директору Виктор Хомушкуевич Кара-оолга дужун, бүдүрүлгениң бо кышка белеткелиниң дугайында сонуургадым.

— «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы дээрге республиканың үлетпүр, бүдүрүлгелерин албан черлерин, организацияларны болгаш чурттакчы чоннуң 70 хуузун хөмүр-даш-биле хандырып турар уе бүдүрүлге чери болгай, бо кышка белеткелиңерни «Шынның» номчукчуларынга кысказы-биле таныштырып көрүңерем, Виктор Хомушкуевич?

— Бистің хөмүр-даш уургайының бөгүнгү байдалы эки деп чугаалап шыдавас мен. Чүге дээрге чайын кылыр ужурлуг ажылдар акша-төгериктің чогундан чогуур үезинде кылдынмайн барган. Моңу чонга тайылбырлаары черле чөптүг. Чамдык кижилер ажык карьерден анаа экскаватор-биле узуп аар деп бодаар, ол ындыг эвес. Хөмүр-дашка чедир 58 метр ханы черниң дажын, дой-довураан аштап, өскээр үүдүрүп төккеш, ам барып алыр. Чайын чазылдырар үүлдер садып алыр акша чок болганындан кыжын үүдүрер хөмүр-даш чедир ажыттынмаан.

Бөгүнде бистің курлавырывыста ийи ай иштинде одаар хөмүр-даш ажыттынган. Чазылдырар үүлдерни чүгле сентябрь айда садып алдывыс. Ийи ай дээрге ноябрь, декабрьда одаар хөмүр-даш-тыр. Ам ынчангаш январь, февраль, март айларда одаар хөмүр-дашты удур ажыдар ужурга таваржыр. Кыжын черни үттеп, чазылдырып, ол дагның породаларын өскээр үүдүрүп төгер, ажыл хөй. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кыжын хөмүр-дашты удур ажыдарга чарыгдалы улуг боор. Ынчангаш чайның узун, чылыг хүннери халас эрткенинге хомудап орарым ол-дур ийин. Ынчалза-даа «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы республиканың бүдүрүлгелерин, организацияларын болгаш чурттакчы чоннуң хөмүр-даш-биле чедир хандырбайн баар дээр айтырыг черле турбас. Бо байдалды уургайның тускай эртемниг специалистери баш удур санап көрүп турар бис. Бар турган техниканы ажыглап тургаш, хөмүр-даштың улуг ажыдар апаар.**

— Кирер эжик аксында көөрүмге, 30—40 хире машиналар эзлчег манап турардыр, хөмүр-даштың үүдүрүлгезин канчаар организастап тур силер, ында саадаашкынар болбайн турар бе?

— Бистің уургайда хөмүр-даштың үүдүрүлгезин эртенгиниң 8 шактан кежээкиниң 8 шакка чедир чорудуп турар. Үүдүрер хөмүр-дашты белеткеп турар ажылчыннар дүн-хүн чок, эзлчег аайы-биле ажылдавышаан белеткээр. Бо хүннерде хөмүр-дашты үш черден үш экскаватор-биле үүдүрүп турар. Мында кандыг-даа саадаашкын чок. Кыжын кончуг берге үеде безин үш экскаватор чедер боор чүве.

Мында бир мыңдыг үүл бар, ону удуртукчулар билип алыры артык эвес. Эртенги болгаш кежээки шактарда хөмүр-даш үүдүрер машиналар кончуг эвээш, ам бо силерниң олурун турар шагыңарда (дүъш үезинде 11 шактан эгелээш) машиналар эзлчег манааш туруптар. Ындыг-даа болза, борта үр эвес болур. Ынчангаш удуртукчулар эзлчег манавас дээр болза, чолаачыларын эртен эрте, шала кежээ чорудар болза улам эки. Хөмүр-даш дээш кээп турар организациялар, машиналар-даа көвүдеп тур. Амдыызында уургайдан хүнде-ле 3000 тоннаны үүдүрүп чорудуп турар бис.

— Силериң удуртуп турар хөмүр-даш уургайынга бөгө байдалдар турган болгай, бир чайны өттүр ажыл соксадып, улуг негелде салып турганын утпаан боор силер, ам коллективтиң ниити байдалы кандыгыл, ашка-төгерик айтырыы канчаар шинтпирлеттинип турарыл?

— Эң берге айтырыг — ажылчыннарның ажылдап алган акшазында туруп турар. Чоокта чаа апрель айның акшазын бердивис, ам октябрь төнүп, ноябрь ай үнүп келди. Кандыг-даа удуртукчуну бир дүвүредип чоруур айтырыг бо. Бисте өрелиг организациялар база хөй. Мынчаар ап көөрге, Кызылдың ЧЭТ биске 25 млн. рубль, Ак-Довурак 6,7 млн. рубль, Чеди-Хөл 3,5 млн. рубль өрелиг. Ол акшалар биске чедип кээр болза, шалыңны-даа төлеп, кывар-чаар материалдарны садып ап болурунуң аргазы бар.

Мен борта ажылдап кээп турумда, коллективтиң ниити байдалы дыка нарын турган. Ол бир талазында, удуртулгадан база хамааржып турган боор, ийи талазында база акша-ла болгай.

Мен ажылдааным соонда, ажыл соксадыышкыны болбаан. Дыка үр үениң иштинде акша албайн келгеш, негелде салып турдулар. Ол чөптүг айтырыг, бир эвес ажылдаан акшазын албас болза, өг-бүлени канчап азыраар боор. Ынчалза-даа ажыл соксадыышкыны бистің коллективке болбаан. Чайын чазылдырар үүлдер чок турган-даа болза, хөмүр-даштың үүдүрүлгези үзүктелбээн. Октябрь айда болган Россияның удурланыышкын акцизынга коллективтиң ажылчыннары киржип, негелдени салган. Ажылчын кижи дээрге ажылчын-на болгай, оларның негелдези чөптүг деп бодаар мен.

Сөөлгү чылдарда хөмүр-даштың хереглели чоорту эвээжеп кел чыдар, 1992 чылда бир чылда 833 мың тоннаны ажыглап турган болза, 1997 чылда 554 мың тонна болган. Хөмүр-дашты ажыглап турган дыка хөй бүдүрүлгелер, ажыл-агыйлар сандарап, буурап дүшкеңинден болуп турары илдең. Хөмүр-даштың өртээнге күш четпейн, чамдык культура албан черлерин кыжын хаап турар таварылгалар база бар.

— Чоннуң бир сонуургап турар айтырыы — хөмүр-даштың өртээнің дугайында чугаалап көрүңерем, өскеп-даа, бадып-даа турар-ла болгай.

— Хөмүр-даштың өртээн «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы доктаатпайн турарын баш удур сагындырып каайн. Эрткен чылын 1 тонна хөмүр-даштың өртээ 144 рубль кылдыр ТР-ниң Чазаа доктааткан. Бо чылын бир тонна хөмүр-даштың өртээн Чазак 114 рубльге тургузуп кагды, немээн өртекке үндүүглер-биле катай ындыг. Бо өртекти бистің бадырар-даа, өстүрер-даа эргевис чок. Чүгле чаңгыс таварылгада, бир эвес хөмүр-даштың шынары баксырай бээр болза, бис ынчан хөмүр-даштың өртээн чиигедип болур бис.

«Каа-Хем» хөмүр-даш уургайындан үндүр садып турар хөмүр-даштың өртээ, 1 тоннада 114 рубль болуп турары ол-дур. Ол хөмүр-дашты кожууннарга сөөртүп чедире бээрге, ооң кырынга транспорт чарыгдалын салыптарга, ам дыка өзе бээр, чижээлээрге. Эрзинче чедерген 1 тонна хөмүр-даштың өртээ 300 рубль чеде бээр дээн чижектиг. Бистің хүлээлгевис хөмүр-даш сөөртүп келген машиналарга үүгле чүдүрүп бээр. Хөмүр-дашка кандыг-даа хостуг өртек салбаан, ону ТР-ниң Чазаа харыылап турар деп билип алыры артык эвес.

— Чоокта чаа ТР-ниң Чазаа сан-хөө кризизиниң иржуктарындан республиканың чонунуң хандырылгазы эвээш кезин бергедээнин барымдаалааш, 2679 өг-бүлеге, бир өгге 2 тонна хөмүр-дашты халас бээр дугайында доктаалды хүлээп алган болгай. Ында 5368 тонна хөмүр-дашты «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайындан кожууннарже чорударын силерге дааскан болгай, бо дугайында силериң бодалыңар кандыгыл, — Виктор Хомушкуевич?

— Соңгу үүкке болгаш аңаа деңнээн черлерже барааннар сөөртүрү-биле ТР-ниң Чазаанга келген акшадан 600 мың рубль чээли алган улус бис. Ынчангаш ону хөмүр-даш-биле төлээр деп дугуржулга кылдынган. ТР-ниң Чазаа кайы кожуунче, каш тоннаны чорударын санааш, бадылап каан. Чамдык кожуннар сөөртүп эгелей берди. Ол хөмүр-дашты алырда, кожуунун удуртулгазы бистің-биле керээ чарар, керээ чарганының соонда, ол хөмүр-даштың тонназынга дүүштүр талон бээр бис. Ооң соонда боттарының транспорту-биле сөөртүп алыр. Чаартынган керээлер ёзугаар Сан яамызы-биле санажыр апаар бис.

— Бо чылдың май 19-та ТР-ниң Чазааның «Каа-Хем» уургайындан хөмүр-дашты үндүр садар өртээн чингедир дугайында» доктаалында «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы бодунуң иштики курлавырлары четчир турда-ла, 1 тонна хөмүр-даштың чарыгдалын база ооң үндүр садар өртээн эвээжеткейн турарын айыткан болгай, бо талазы-биле үүнү чугаалап болур силер?

— Доктаалда үндүр садып турар хөмүр-даштың бот-үнези чиигевейн турар деп турар база чазылдырар үүлдер, кывар-чаар материалдар садып алырда, артык чарыгдал үндүрүп турар дээн-дир. А херек кырында ап көөр болза чарыгдал бисте улуг, ону эвээжедир арга чок. Бистің ажылдап турар техникавыска артык кезектер садып алыр заводтарывыс Хакасияда, Красноярскиде, Кемеровода, Новосибирскиде болгай. Ол заводтар-биле үүгле акша-биле санажыр. Бартер кылдыр бериптер бараанывыс бар эвес. Бистің хөмүр-дажывыстың шынары эки-даа болза, өртээ улуг дээш албас. Херек кырында оларда хөмүр-даш база чедер. Чамдык чедер-четпес үүлдерниң талазы-биле хемчегларни алган бис. Иштики курлавырларны эде көөрү дээргеле база-ла акшага үзер айтырыг-ла болгай.

— Чадааның хөмүр-даш уургайы база силерге хамааржып турар болгай, ында байдал кандыгыл, кысказы-биле чугаалап көрүңерем, Виктор Хомушкуевич?

Чадааның хөмүр-даш уургайында бо хүннерде 3 айның одаар хөмүр-дажының курлавыры бар. Артканын база удур ажыдар апаар бис, ол талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Хөмүр-даштың шынары багай деп чоннуң көдүрүп турар айтырыы бар. Чаа черлерни ажыдыптар болзувусса, эки-жий бээр боор, ынчалза-даа ол хөмүр-дашты улуг котелдарга одаарга ажыбас.

— «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайын акционер ниитилел кылдыр тургузар дугайында айтырыг эрткен чылын-на көдүрүп турган болгай, бо талазы-биле үү кылдынганыл?

— «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы бо хүнде күрүне бүдүрүлгези, РФ-тиң Одаар үүл ямызынга хамааржып турар болгаш Россия Федерациязының өнчүзү болуп турар. Бүдүрүлгени акционер ниитилел кылдыр тургузар дугайында документини ТР-ниң Күрүненің эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди-биле кады кылгаш, Президентиниң адын салдыргаш, РФ-тиң Күрүненің эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитединче киирип каан бис. Бо айтырыг талазы-биле каш-даа Москва чедип чугааны кылдым, чоорту шинтпирлеттине бээр боор.

Сергей ХЕРТЕК
чугаалашкан.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ АЖЫЛ-АЛБАНЫ

ШАХТА ДУГАЙЫНДА

Тывада хөмүр-дашты ажык арга-биле казып ап турарын билир болгай бис. Ылаңгыя «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайында казып тывар ажылдар ханылаан тудум, техниктиг байдалдар нарыдап турар. Ынчангаш хөмүр-дашты чер иштинден казып тыварынга тускай бүдүрүлгени ажыдарының дугайында айтырыг Президент Ш. Д. Ооржаккa болган чөвүлел хуралга тургустунган. Маңаа хамаарыштыр Новосибирскиниң «Гипроуголь» институдунуң чер иштиниң ажылдарының талазы-биле директор И. С. Пешков дыңнадыгны кылган. Уургайның моон соңгааргы хөгжүлде-сайзыралының дугайында ооң директору В. Х. Кара-оол илеткээн.

Үстүнде айыттынган айтырыгга хамаарыштыр тускай шинтпирни хүлээп алган болгаш «Гипроуголь» институтуң белеткээни чер иштиниң хөмүрүн казарының тускай бүдүрүлгезин ажыдарын деткээн болгаш шахта удуунга акша салыышкынларының дугайында бо айда чугаалажыр көөр болган.

КЕЛИР ЧЫЛЫН БОЛУР

Ноябрь 2-де Президент Ш. Д. Ооржак Каа-Хемни кежилдир туттунуп турар көвүрүгүнү байдалы-биле танышып чораан. Амгы үеде ооң 60 хуу хире ажылдары кылдынган. Ук көвүргүнү Красноярскиниң болгаш Тываның орукчулары кылып турар.

Федералдыг орук албанындан акшаландырыышкын үзүктелиишкин чок болур болза, көвүргүнү келир чылдың сентябрьда ажыглалга киириптериниң аргалары бар. Амдыызында оон ийи миллион рубльди октябрь айда алган. Демир дерилгелерни Улан-Удэде бүдүрүп турар болгаш үүгле ээриил дээн ышкаш үүрмек кезектери безин 9 тонна чеде бээр дээрзин бодап көөрге, кайы хире улуг болгаш нарын тудуг дээрзи оон билдинин турар.

ШАПКЫНЧААН

Кызылдың төвүнде уран үүл школазының тудуу шапкын чоруп турарын хоорайжылар болгаш ооң аалчылары эскерип турар. Удавас ажыглалга кирер тудугнуң байдалы эки дээрзин Президент Ш. Д. Ооржак демдеглээн.

Москваның мэри Юрий Лужковтуң уран үүл школазының тудуунга ам база катап 2 миллион рубль түңнүг акша дузаламчызы келгенин ол дыңнаткан.

АМДАННЫГ ПРОДУКЦИЯ

Республиканың хереглекчилер эвилелиниң Кызылда бүдүрүлге комбинады бо хүннерде ногаа аймаандан янзы-бүрү консерваларны шил саваларда белеткеп кылган. Кадык камгалалының болгаш өөредилге албан черлеринге 120 мың рубль түңнүг ол амданныг продукцияны садып бээриниң дугайында комбинаттың ажылдакчылары Президент Ш. Д. Ооржак-биле ужуражылга үезинде чугаалаан.

Чаа чылга чедир бүдүрүлге комбинады ам-даа 280 мың рубль түңге консерваларны белеткеп үндүрер. Президент комбинаттың эът, сүт, кондитер кылыглар болгаш даараныла цехтеринде ажылдың байдалы-биле танышкан.

ХҮРЭЭ ТУДУУНДА

Ол-ла хүн Президент хүрээ тудуунга барып чораан. Амгы үеде ооң тавааан болгаш техниктиг каъдын тудуп дооскан. Чаа чылга чедир хүрээниң туйбу ханаларын салып үндүрүптеринге тудуржулар бүзүрелдиг.

Келир чазын ооң инженерлиг дерилгелерин киирип кылыр. Тудугну уламчылаарынга 100 мың рубльди үндүрүп бээрин Шериг-оол Дизижикович дааскан.

ГУСТОВ КЕЛИР

Тывага ноябрь 20 үезинде РФ-тиң Чазааның Даргазының оралакчызы В. А. Густов баштаан делегация келир. Москвадан келир аалчыларның республикага сургакчылаашкынынга хамаарыштыр хуралды эрттирген.

Надежда ЭРГЕП.

УЖУРАЖЫЛГА

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Шолбан Кара-оол дүүн Чөөп-Хемчик кожуунунуң ырак суурларының бирээзи Иймеге соңгукчулар-биле ужуражып, дүштекиниң 12 шак үезинде чеде берген. Ооң-биле кады кожуун чагыргазындан ажыл-агый-ның тус-тус адырларын харыылап турар харыысалгалыг ажылдакчылар иймежилериниң амыдырал-чурттаалгазы, ажыл-херектери-биле танышкан. Суурнуң чурттакчыларының талазындан дарый шинтпирлээр ужурлуг амыдыралчы айтырыглар хөй болган. Харылзаа тудар телефон ажылдавас, аргыжылгага ажыглаар автобустар кожуун төвү-биле суур аразынга шагда-ла халыыстаан, ак-көк экранныг телевизордан дамчыдылгаларны чурттакчы чон көрбейн турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, амыдыралдың деңнели баксыраан.

ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Ш. Кара-оол болгаш кожуун чагыргазының төлээлери чоннуң социал байдалын эки-жидиринче угланган хемчеглерни дарый боттандырарын иймежилерге аазап, ужуражылганың түңнелинде Кызылдан барган артистерниң кыска программалыг концертин чыылганнарга бараалгаткан.

Ол-ла хүн Сүт-Хөл кожуунунуң Суг-Аксынга хүндүлүг дарга Ш. Кара-оол-биле соңгукчуларның ужуражылгазын организастаан.

Алина ДОСПАН.

ПРЕЗИДЕНТ БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Киевке октябрь 20—25-те кик-боксинг болгаш муейтай спортунга Европаның ажык чемпионадынга чаңгыс чер-чурттуувус Родион Хертек 60 кг деңзиге чемпион болуп, ооң-биле ам ийи дугаар алдын медальды чаалап алган.

Дүүн Президент Ш. Д. Ооржак Родион Хертекти база ооң тренери Афанасий Чучуновту хүлээп алган болгаш чайынналчак тинлелге-биле изиг байыр чедирип, чылыг сөстерни чугаалаан.

СОНУУРГАҢАР

Чамдык кожуннарда «Шын» солунунуң чагыдылгазының талазы-биле ноябрьда байдалын таныштырарга мындыг-дыр:

Шагаан-Арыг — 348 экз.
Чадаана хоорай — 560 экз.
Тээли — 582 экз.
Эрзин — 544 экз.
Самагалдай — 393 экз.
Сүт-Хөл — 233 экз.
Хову-Аксы — 204 экз.
Кызыл хоорай — 256 экз.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың бюджеттен дашкаар республика фондузун дүжүрер дугайында

«Тыва Республиканың бюджеттен дашкаар республика фондузун тургузар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединин 1993 чылдың март 25-те № 457 доктаалынга үндезилеп тургускан Тыва Республиканың бюджеттен дашкаар республика фондузунуң ажык чок ажылдап турарын барымдаалааш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинің) **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың бюджеттен дашкаар республика фондузун дүжүрер.

2. Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республикада Национал банкызы, «Тывасоцбанк» дээр коммерция банкызы Тыва Республиканың бюджеттен дашкаар республика фондузунуң агар санын хаггаш, артып калган акша-хөреңгизин Тыва Республиканың Сан яамызының республика бюджединиң агар санынче шилчидер, ук агар санның № 40201810600000100001.

3. Тыва Республиканың Чазаа 1998 чылдың төнчүзүнге чедир Тыва Республиканың бюджеттен дашкаар республика фондузундан чээли алган бүдүрүлгелерден чээлиге алган акшазын тырттар хемчеглерни алыр болгаш Тыва Республиканың Сан яамызының республика бюджединиң агар санынче шилчидер, ооң дугаары:
40201810600000100001:

«Байлак» хаван комплекизинден 30 мың, Кызылдың куш фабриказындан — 150 мың, ТР-ниң Күш-культура болгаш туризм талазы-биле күрүне комитединиң чанында хостуг хүреш федерациязындан—20 мың, «Тыва газ» бүдүрүлгеден—50, Кызылдың эът комбинады АН-ден—125 мың рубльди дедир эгидер.

4. «Арзылаң» хуу бүдүрүлгеден 50 мың рубль түңнүг өрени суд чуруму-биле тырттып алырын Тыва Республиканың Сан яамызынга дагзыр.

5. «Тыва Республиканың бюджеттен дашкаар республика фондузун тургузар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединин 1993 чылдың март 25-те № 457 доктаалын күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинің) Даргазы В. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1998 чылдың октябрь 29.
№ 114.

(ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛДАРЫ

Сукпак сумузунуң чурттакчылыг черлери: Геологтар суурун болгаш Сукпак суурну каттыштырар дугайында

«Тыва Республиканың чагырга-девискээр тургузуунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 14 үүлүн, Тыва Республиканың Конституциязының 63 үүлдүн удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинің) **доктаадыры болза:**

Кызыл кожуунунуң Сукпак сумузунуң чурттакчылыг черлери: Геологтар суурун болгаш Сукпак суурну каттыштыргаш, Сукпак суур аттыг улгаттырган чурттакчылыг суурну хевээр арттырар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинің) Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1998 чылдың октябрь 29.
№ 117.

Кызыл хоорайның бир базаарынга

ХОЙЛУГ МАШИНА ЧАНЫНГА ЧУГАА

Бо хүннерде «изиг ханнаксаан» кижилер колдуунда-ла хоорайның мурнуу талазында, агрофирма магазинниң чанында тудуу ам-даа доозулбаан, делгем девискээрлиг чаа рынокка кээп турар. Авторынок дижар садыг шолүнүң хериминиң даштынга шээр мал сатпастай берген. Ооң чылдагааны: бир талазында, девискээр кызыы, ийи дугаарында, машиналар аргыжар кудумчу тар, дакпыш. Чаа рынокта чүүк машиналарында үүдүрүп алган хойларын саарын садыглаан сайгарлыкчыларның чамдыктары-биле сөс алчын чугаалаштым. Мен аңаа ынчан дыштанныр хүнде дүъш соонда бардым.

Базаарже кирер хаалга аксында машинада хой саткан оолдарның бирээзи Соян фамилиялыг, ортумак дурт-сынныг аныяк эрниң чанынга чете бердим. Чугаа-даа эревейн турумда-ла, ол тайылбыр кылды: «Эгезинде 180-ге садып турган, ам 150-же бадырыптым. Кырган адаемнин азырап, өстүрген хойлары-дыр ийин. Хуузунда каш шээр малдыг улус чүве. Ам кыштың соогу келгени бо. Ажылдап каан акша-төгерик ол үнмес. Дүъшке чедир 5—6 хойну мүн-не сайгарын саардывыс. Холда кирген акша-биле кырганнарга далган, быдаа чемн, шай, таакпы садып аппарын бээр ыйнаан бис. Көдээге мал тудуп, ону азыраарының бергези-даа кончуг апарган. Одар-белчиир бар-даа болза, кааннаш база туруп бээр. Сиген-ширбиш белеткээр чылыг үеде демнешкеш кириптер дээрге, машина, трактора хереглээр, кывар-чаар материалдар ол чедишпейн баар. Акша-шалын өспейн турда-ла, бараан өртээ талыйып барган. Оода-ла аъш-чем өртээн чамдыызын мырыңай ийи, үш катап улгаттырыпкан. Чижээ, чигир, кылымал үс дээш, өске-даа онза чугула хереглелдиң бараннарын кара туразы-биле өстүрүп каан боор-дур. Бис суг болзувусса 450 рубль өртектиг бир шоодай чигирни үш хой берип тургаш, садып алыр аргалыг-дыр бис. Шоодай чигир чоокка чедир-ле чаңгыс хойнуң өртээнге деңнежир — 180 рубль турду чоп. Садыг-саарылганың байдалын шак мынчаар деңдески эвес чорударга, Саян артындан чигир болгаш өскедаа бараан сөөрткеннер бажын ажыр байып турбайн канчаар. Мал бажының чылдан чылче кызырлып турарының бир хойы — көдээ ишчилериң бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының өртек-үнезинин хөлчок чавыс болуп турарында болбайн канчаар».

Хой саткан аныяк кижиниң хомудалы үндезинниг. Тес-Хем чурттуг бо оол малчын ада-иезинин ажыл, амыдыралын кээргеп, билип, азыраан малын-даа болза, сатчып берген, ооң акшазын аар өртектиг бараанларга, аъш-чем аймаанга орнап алгаш, оларны аалга барын, онча-менди чедирер сорулгалыг. База ол ышкаш Саянның сагышсыралы чөптүг. Мал өстүрери ындыг-ла амыр эвес. Аңаа күжечиишкин чаңчыл, шыламык чорук негеттинер. Шынап-ла, малчын кижиниң ажылында дыш көөр дээр чүве турар эвес. Чылдың дөрт әәлчээнде, чайның халыын изин, кыштың чыккылама соогу-даа дивес иженип келир.

Амыдырал әлбекшилдиг эки үе турган чүве болза, базаарда турар машиналарны долдур дыгып каан хойларны-даа каяа садып турар ийик аан.

Кузовунуң кырында хой үүдүрүп каан дараазында машинага келиримге, Өвүр Торгалыындан келген улус болду. Мал ажылы-биле холбашкан кадарчы кижи дилегзинип, ооң-биле кыска кара чугаа кылыксаан күзелимни илереттим. Ол машина чанынга баштай ужуражы бергеним эвилең-әәлдек, шала чугаакыр хевирлиг аныяк кижи школада тренер-башкы болуп ажылдап турарын билип алдым. Ол куда-дойга белекке салган хойларын акша-төгерикке чедирип ап, оларны садып-саарын, базаар шолүнге шуут хүнзээн хевирлиг.

Тренер-башкы Донгак турган:

— Адыр, акым, бичии манаптыңар. Малчыннарны харыылап турар мында акым бар. Ол артында суму чагыргазының оралакчы даргазы кижи. Садып алыкчының хоюн чедирип чоруй барды, ам дораан чедип кээр боор.

Удаваанда ак-көк өңнүг «Жигули» бо-ла келди. Оон сарыг шокар чолдак тоннуг, эрин салдыг, тырың магаботтуг эр үнүп орда, «Манап турган даргаңар ол-дур» — деп, Донгак сымыранды. Баш удур кылаштап баргаш: «Экии, Донгак!» деп, хол тудуп мендилежип, ат-сывым адап берип, чугаа кылып чоруурумну айыткадым. Ол даргам мени-даа кичээнгейге алыр хире эвес, машиналар аразында турган бир «Уазик» чанынга баргаш, таакпызын кыпсып, ында бирле чүве ижип орар улус-биле хөөрешкеш туруп алды. Аскак хой ыраар дей берген, мен манааш турупкан. Таныызым демги дарга Торгалыының хоюн чүдүрген машинаже углаптар билек-ле, ам оон салдынмайн бардым.

Чогум чугаалажы бээривске, ол Донгак эвес, а Юрий Түлушович Седен-оол деп кижи болду. Чугаа аразында тренер-башкы он-оннуң акшаларын тудуп алган келгеш: «Силерниң хоюңардан ийини бирээзин-не 180 рубльге садыптым» — дээн, Седен-оолга көрдүнген түңну санап берди. Моон алгаш көөрге, бүдүн машина үүгле чаңгыс кижиниң эвес дээрзи билдине берди. Акша-көпеекке кызагдаттырганда, кымдаа ындыг-ла ыйнаан — артыкшылдыын амыдырап-чурттаарынга ажыглаарын бо берге үе боду-ла чайгаар албадап турар ышкажыл.

Юрий Седен-оол «Торгалыг» бүдүрүлге каттыжыышкынында № 1 кооперативти удуртуп турар болгаш, малчыннарның негелделерин хандырып, оларның чагыгларын-даа күүседип, чорук кылып чорууру-даа ол ыйнаан.

Юрий Түлушовичиниң тайылбыры-биле алырга, Өвүр Торгалыында 5 кооператив ажылдап турар. Оларның бирээзин ол боду башкарып, бо чылын багай эвес түңнелдерни чедип алган. 7 кодан хойлуг бо кооператив чүс башка ойнаштыр 96 хураганны камгалап өстүрген. Кадарчыларның аразындан Анай-оол Куулар биле Анфиса Адыя кайызы-даа 119-119 хураганны чүс баштан камгалап алгаш, шалыпчылар болуп шылгарааш, республика Наадымынга киржип, найысылал Кызылга болган байырлалды сонуургап көрген. Олар Торгалыының мурнакчы малчыннары деп шагда-ла мактады берген.

Мал ажыл-агыйлыг кооперативке аныяк кадарчылар база немежип турар. Эрткен чылын хойжулап эгелээн Анатолий Донгак келир чылдың чазынында хунаннан төрүүр бир коданны кышка удур хынамчалыг белеткеп, чайгы семиртилгезинче улуг кичээнгейни салган. Аныяк малчын мал чеминиң курлавырын баш удур тургузуп, ооң белеткелинге идепкейлиг киришкен.

Кооперативте тайга-сын бажы тевер, 88 баш чаңгыс кодан сарлык Кадыгбай бажынга кыштаар. 7 кодан шээр мал Дус-Даг, Даг-Дөзу ынчаар, аңгы-аңгы девискээрлерде кыштаг санай хуваатты-нган.

Хойжу кооперативтиң кежигүннери чайгы үеде 95 тонна сигенни Ак-Чыраанның Далай-Бажы деп черге кезип белеткээш, малчын кыштаг-ларже сөөртүп чедирген.

Юрий Седен-оолдуң бадыткааны-биле алырга, малчыннарга бараан болуп турар 7 автомашина туруушкун чок ажылдап турар. Суг, бензин сөөртүр машиналар база бар.

Тургустунганындан бээр үш чылдың нүүрү болуп турар кооперативтиң ажыл-херээн Юрий Седен-оол малчыннарның азыраан хоюн садып-саарган чүүк машиназының чанынга допчулай аарак, үстүнде чижектерин киирип турган, чугаазын төндүрүп турда, мал бажы хоравайн, а харын чылдан чылче немей өзүп орарын эскерип дыңнадым. Ам ол кооперативте 7 кодан хойнуң баш саны үш мың ажып турар. Оон кырынга хойжуларның хууда малы база бар болгай.

Данзы САЛЧАК.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

АЯННЫГ НОМЧУЛГА

ТывКУ-нуң филология факультединиң тыва дыл болгаш литература кафедразының башкылары арткен неделяда Тываның улустуң чогаалчызы С. А. Сарыг-ооллуң 90 харлаанынга тураскааткан аянныг номчулга мөөрейин студентилер ортузунга организастап эрттирген.

Ат-сураглыг чогаалчының юбилейинге тураскааткан хемчеглериниң эгези бо. Ооц соонда викторина, чогаалчының сөстеринге бижээн ырлар мөөрейи, «Мээң ынак чогаалчым» деп чогаадыгны бижиир болгаш ооц чогаалдарынга уран чурулга мөөрейин эрттирер. Эц соолунде эртем-практиктиг конференцияны эрттирери кордүнгеп. Ол ноябрь 17-де болур.

Аянныг номчулга мөөрейинге 20 ажыг студент киришкен. Жюри кежигүннери чогаалчы Николай Куулар, ТР-ниң алдарлыг артизи Надежда Наксыл болгаш филология факультединиң деканының оралакчызы А. С. Шаалы олар болган.

Түңнелинде мөөрейниң типлекчизи 5 курстуң студентизи Алимаа Херел болган. Ийиги черни 3-кү курстуң студентизи Борбак-оол Саая ээлээн. Үшкү черни ийи студентиге тывыскан. Ол дээрге Карай-маа Монгуш биле Артыш Куулар олар-дыр. Ооц аңгыда Шолбан Монгуш, Саида Ооржак, Надежда Сат база 4-кү курстуң болук студентилерин жюри онзалап демдеглээн. Типлекчи болган студентилер республика чергелиг мөөрейге киржиринге белеткениң эгелей берген. Оларга арга-сүмезин Надежда Наксыл берип, чеднишкиннерни күзевишаан, студентилерге С. А. Сарыг-ооллуң «Оттуг-терге» деп чечен чугаазын чугаалап берген. Студентилер өөрүн четтиргенин илередип, кызыл чечектерни тудускан.

ООҢ ЧЫРЫК АДЫНГА

Дмитрий Ондарович Шарап Улуг-Хем кожуунуң шыырак шыдыраачыларының бирээзи чораан. Спортка дески шыырак кижи дээрзин ооц кады ойнап чораан эш-өөрлери чугаалаар. Сураглыг спортчу чартык чүс хар харлап чораан, озал-ондакка таварышкан чок болган. Ооц чырык адынга тураскааткан шыдыраа мөөрейи Хайыракан суурга болуп эрткен.

Кады торээннери, төрелдери болгаш суму чагыргазы деткикчи боон эрттиргеннер. Шупту 25 шыдыраачы боттарының күжүн шенешкен. Түңнелинде «Улуг-Хая» совхозтуң мал эмчизи Сергей Опул чемпионнаан, хой-биле шаңнаткан. Ийиги-үшкү черлерни Валерий Манзырыкчы биле Сергей Ооржак ап, туская шаңналдарны алган. Өреник-чилер аразындан 7-ги классчы Орлан Лапчаа чемпионнаан. Ийиги-үшкү черлерде — Демьян Дилгижек биле Галина Даржай. Эр улус биле дедге демисешкени дээш Культура бажыңының директору Людмила Тюлюш база туская шаңналды алган.

Д. О. Шарапка тураскаатканы шыдыраа маргылдаазы чылдың-па эртер дээрзин Улуг-Хем кожуунуң шыдыраа федерациязының даргазы Кара-оол Натпий-оол дыңнаткан.

Владимир МААЖЫК,
шыдыраачы.

ДАА КОЖУУН ДИЗЕ...

Бистиң Чөөн-Хемчик кожуунну шаанда Даа кожууну деп адап турган. 1921 чылда бүгү Тываның тургузукчу хуралынга Чадаананы Даа кожууннуң төвү кылдыр хүлээп алган.

1765 чылда бо кожуун үндезилеттинин тургустунуп турар үеде аңаа 388 өреге турган, чурттакчыларының саны — 1813 кижи. А 1929 чылда Даа кожуунну Чөөн-Хемчик кожуун кылдыр адаан. Ынчангаш кожуунуң чурттакчылары «Даа кожууну» деп адын дедир эгидип бээрин күзеп, дилеп турар. Даа кожуунуң 230 чыл оюн демдеглээн байырлал үезинде-ле бо айтырыг тургустунуп турган чүве.

ТР-ниң Чазаандан, Дээди Хуралдан, Президент Ш. Д. Ооржактан дилээривис болза, кожуунувустуң шаг-төөгүден эдилеп келгени эрги, адын эгидип бээрин дилеп тур бис.

Оолак КАРА-САЛ.
Чөөн-Хемчик кожуун.

ӨЛЧЕЙЛИГ ӨРГЭЭ

Тес-Хем кожуунуң төвү Самагалдай суурда кожуунуң өг-бүле болгаш не-чаштарга социал камгалал төвү бар. Делгем, хой өрээлдерлиг ийи улуг бажың чанында бичии чаштарның хөглүг каткызы кайы ырактан чаңгылаңып келир.

Келир үениң салгакчылары болур бичии чаштарны ында кижизидикчи башкы Люся Сүге-Маадыровна Айыыкы ойнадып, хөгледип, ыры, танцы-самга өөредип турары ол.

Ол социал камгалал төвүнүң контора иштинче киреринче мени чайгаар-ла алба-дапты. Төптүң орталакчы дарга-зы Саяна Борисовна Бады-Суур ээлдээ-биле хүлээп алган. Өг-бүле болгаш не-чаштарга социал камгалал төвү чонга, ылаңгыя бичии чаштарга канчаар-даа аажок улуг ачы-дузазын бо берге үеде көргүзүп турар. Төптүң ажылының кол-ла сорулгазы — чединмес болгаш хой ажы-толдуг өг-бүлелерге, инвалид, өскүс арткан, ада-иелеринге кагдырган бичии чаштарга, чаңгыс бот кырганнарга ачы-дуза чедирип, оларны ашкарып-чемгерери.

Бичии чаштарны хүнде 5 катап чемгербишаан, оларны ойнадып, кижизидип, угаан-медерелин сайзырадып турар ачы-буянныг, авырал-кежиктиг кижилер ында ажылдан турарын эскердим. Ылаңгыя поварлар Саара Сувакай, Алимаа Арган-оол оларның эки, шынарлыг аъш-чем кылырын, ажылынга харыысалгалының Саяна Борисовна үнелээр болду. Социал камгалал төвү 1994 чылдың ноябрь 24-те тургустунгаш, бо үениң иштинде хөй ажылдарны бүдүрүп, кылып алган. 1996 чылда төп үш киллдистиг турган: 50 харлыглар, аныяк өг-бүле, өлчейлер. Аныяк өг-бүле киллдизи аныяк өг-бүлелерни топче чалап, амыдыралчы арга, дуржулгаларга өөредип турган. «Самагалдайның күдээлери», «Эң эки чурук», «Эң чараш танцы», «Салым-чаяанныгларны дилеп тур бис» дээш, ооц-даа өске солун мөөрейлерни Культура бажыңынга эрттирген. Түңнелинде чурулгага Шончалай Ламажап, Чойгаана Чымба, Херел Долгар, танцы-самга Чечена Ондар, Чодураа Чымба, кожамыкка Байыр Эртине, Айдыс Арган-оол, шүлүк чугаалаарынга Чойган Арган-оол, Миша Дамчай-оол олар туслуунда чаалап, шаңналдарны алганнар.

Социал камгалал төвү 1996 чылда хөй уругларлыг өг-бүлелерге 730, 925 рубльди, чартык өскүстерге — 67 муң, пенсионерлерге — 89,500 рубльди чарыгдаан. Ниитизи-биле бир инвалид уругга — 19,300, 18 кижиге — 906,625 рубльди аъш-чем, идик-хеп болгаш өске-даа херек үүлдерге чарыгдаан. Ол төп 1997 чылда 69 уругларга 2 млн. рубль чарыгдал үндүрүп турган, «Сайлык» лагеринге дыштандырган. 1998 чылдың бирги чартында хоочуннарга 717 муң, лагерьде дыштанныр уругларга—54 муң, аъш-чем аймаан тоцке садарыбиле 21,538 рубльди чарыгдаан. Төп санныг-даа болза, өшкү, хойну, хаванны тудуп турар. Олар ийи га черде картофельди тарааш, ажаап алган.

Камгалал төвү ынчалдыр ажылдан турар.

Өөлет ЧИҢМИТ.

ЖУРНАЛИСТЕРГЕ СЕМИНАР

Эрткен чылын бистиң республикага Конрад Аденауэр аттыг фондунуң Москвада телээ чери сан-хөө, экономика, үндүрүглер талазы-биле семинарны эрттиргеш барганын дыңнаан бис. Ооц мурнуу чарында Тываның төлээлерин Германияже чалааш, боттарының арга-дуржулгазы-биле база таныштырган. Ынчангаш олда тургустуна бергеш кады ажылдажылганыңа аайы-биле ол фондунуң ажылдакчылары ам ноябрь 5-6-да Тывага «Массалыг информация чепсектер болгаш политика» деп темага семинарны эрттирер.

Аңаа профессор, доктор, мурнунда ГФР-ниң федералдыг конституция сулунуң президентизи турган Эрист Бенда, ХДС-тиң хой-ниити эргелелиниң килдис эргелекчизи Герхард Зенфт, Күрүне Думазының депутады генерал-полковник Эдуард Воробьев лекцияларны номчуур. Ийи очулдурукчу Александр Шилепков, Татьяна Иванченко оларга дузалажыр.

Красноярск крайдан, Алтай, Хакасия, Иркутск облазындан база төлээлер семинарның ажылынга киржип келир.

Надежда ЭРГЕП.

ШИЛИП АЛЫРЫ — СИЛЕРНИҢ ЭРГЕҢЕР

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДЕПУТАДЫНГА КАНДИДАТТАР

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ МОСКОВСКИЙ № 11 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Виктор Васильевич ВУСАТЫЙ

Хүндүлүг ада-чуртчуларывыс!

Россияның улусчу-республика партиязы (А. И. ЛЕБЕДЬТИҢ партиязы) күштүг, чаңгыс эптиг болгаш үлеттинмес РОССИЯНЫ катап тургузар, Россияның чонунга төлептиг амыдыралды тургузар дээш ажылдап турар.

Бистиң кыйгывыс:

«ШЫН ЧОРУК БОЛГАШ КОРУМ-ЧУРУМ»

Кызылчылар! Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга бистиң кандидаттарывыс дээш

БАДЫЛАҢАР!

Московский № 11 соңгулда округундан деп-шиттирген, бадылаашкыннар хоорайның № 5 школазынга эртер.

Боттарыңарның хамааты эргелериңерни ажыглаңар, Ада-чуртунга болгаш чонунга бараан болуру — амыдыралының утказы апарган кижилер дээш бадылаңар!

Бистиң Силерниң-биле амыдыралывысты төптүг болгаш угаан-сарыылдыг тургузар

ЫНДЫГ КИЖИЛЕР ЭРГЕ-ЧАГЫРГАГА ХЕРЕК.

Хүндүлел-биле,
РУРП-ниң (А. И. Лебедьтиң партиязының) Тыва Республикада организациязының удуртукчузу

Виктор ВУСАТЫЙ.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЦЕНТРАЛЬНЫЙ № 6 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН БОЛГАШ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕРНИҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙ ХУРАЛЫНЫҢ ЧҮЛДҮМНҮҢ ЧАҢГЫС МАНДАТТЫГ № 14 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Владимир Баринович БАГАЙ-ООЛ

1951 чылдың декабрь 3-те Тыва автономнуг областың Каа-Хем районунуң Ильинка суурга төрүттүнген. 1969 чылда Кызыл хоорайда № 2 ортумак школаны дооскан. Школаны дооскан соонда, төрүттүнген колхозунга чүдүрүкчү ажылчын боон ажылдан турган. 1970 чылдан 1972 чылга чедир Совет Армияның хүрээлеңинге, совет шеригниң Моолга турган бөлүүнге взвод командири, рота старшиназы албан-дужаалга эрттирген. Интернационалисчи дайынчы, курлавырда офицер. Моолдуң Улуг Хуралының Президиумунуң 1971 чылда Чарлыы-биле «Моол Арат Республика» медаль-биле шаңнаткан. Шеригге албан эрттирген соонда, төроөн колхозунга трактористеп ажылдаан.

1973 — 1974 чылдарда Омск хоорайда офицерлер курстарынга өөренгеш, ортумак школага шеригниң эге белеткелин башкылаан. 1974 — 1979 чылдарда — Санкт-Петербургта (Ленинград) күрүне университединиң философия факультединиң студентизи. 1979 — 1982 чылдарда — Красноярскиниң политехниктиг институдунуң болгаш Кызылда күрүненің башкы институдунуң Кызылда салбырынга башкылап турган. 1982 — 1985 чылдарда — Москвада Н. К. Крупская аттыг башкы институдунуң аспирантызы. 1985 — 1991 чылдарда — Кызылда күрүненің башкы институдунуң филология факультединиң улуг башкызы, деканы. 1991 — 1992 чылдарда — Тыва Республиканың Дээди Совединиң Аппарадынга ажылдаан. 1992 — 1997 чылдарда — ТР-ниң Президентизиниң национал болгаш иштики политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизинге, а 1997 чылдан ТР-ниң Миграция албаныың удуртукчузунга ажылдап келген. Национал айтырыглар талазы-биле Делегейниң Японияга (Токио-Киото), Австрияның (Вена-Зальцбург), Германияның (Берлин-Бонн), Турцияның (Стамбул-Бурса) хоорайларга эрткен эртем конференцияларының идепкейлиг киржикчизи.

КАНДИДАТТЫҢ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ КОЛ ИДЕЯЛАРЫ

Сан-хөөнү камнап алыр сорулга-биле эрге-чагырганың хоойлужудулга, төлээлелге, күүсекчи органнарының мооң мурнунда соңгуткан төлээлекчилериниң, республикада партиялларның болгаш шимчээшкиннериниң бирги удуртукчуларынан ТР-ниң улустуң Улуг Хуралын (съездизин) тургузуп, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарын эде организастаары. ТР-ниң улузунуң Конституция съездизин дамчыштыр Президентиниң болгаш Чазак Баштыңының албан-дужаалдарын келир үеде ацгылаары. Сан-хөөнү камнап алыр сорулга-биле хөй-ниити эгелээшкиннерге ТР-ниң Конституция Судун дүрген тургузары. ТР-ниң болгаш РФ-тиң күрүне эрге-чагырга органнарының аразында бүрүн эргелерни болгаш боттандырар ажылдарны ацгылаарының дугайында керээни база аңаа хамаарышкан 11 дугуржулганы чарар ажылдарга киржири.

Алызында барып, онза таварылгаларда хан-төрел болгаш чер-чурт тыртыжарын болдурбазы-биле ТР-ниң кожууннар болгаш хоорайлар чагыргаларының даргаларын ТР-ниң Президентизи томуйлаарын чедип алыры. Эрге-чагырганың бүгү деңнелериниң эргелеп-башкарылга аппараттарын кызыгары, дөмейлежип турар ямыларны болгаш ведомстволарны кызырып, каттыштырары. Чоннуң ыңай-бээр көөнү, чурттаарын таарыштырар, республиканың ыраккы суурларынче болгаш кожууннарынче чогаадыкчы интеллигенциянын (эмчилер, башкылар болгаш өскелериниң-даа) барын ажылдаарын деткип, таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле республиканың Миграция программазын хүлээп алыр.

Кызыл хоорайның соңгукчуларының болгаш чурттакчыларының ТР-ниң Дээди Хуралынга экономиктиг, политиктиг эрге-ажыктарын камгалаары.

Кызыл хоорайның чаа Уставын ажылдап кылгаш, хүлээп алыры.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЦЕНТРАЛЬНЫЙ № 6 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Байяна Кызыл-ооловна ОНДУР

Чоннуң хүндүткелдиг «ШЫН» солунун ажыглап, мени деткип турар соңгукчуларга, деткимче бөлүктерингe өөрүп четтиргенимни илередип, оларның амыдыралчурталгазынга ак орукту, чаагай чолду күзедим.

Боттуң дугайында база программаның допчулалы-биле соңгукчуларны таныштырайн.

Кызылга ортумак школаны доскаш, Красноярскиниң совет садыг институдунга экономист мергежилди чедип алдым. 1992 чылдан бээр Тыва Республиканың Күрүненің үндүрүг инспекциязында ажылдап турар мен.

Соңгукчуларның ачы-дузазында Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга соңгудуп алган таварылгамда, үстүнде айытканым принциптерни удуртулга болдургаш, Парламентиге дараазында база өске-даа айтырыгларны чөптүг шиитпирлээринге бодумнуң үлүг-хүүмнү киириштирер бодалдыг мен:

Республиканы амгы аарберге сан-хөө, экономиктиг кризистен үндүреринің кол негелделериниң бирээзинге ниитилелге чөптүг политиктиг байдалды быжыктырып доктаадыры болур. Ындыг болган төлээде, республиканың хоойлужудулга база күүседикчи органнары чаңгыс угнуң ажылын кылып, кандыг-даа удур туржуушкунну, чөрүлдээлерни болдурбайн, чамдык айтырыгларны шиитпирлээрде, карышкактар тургустунган таварылгада, ону чөпшээрежилгелиг шиитпирлээр. Тываның болгаш Россия Федерациязының Конституцияларының аразында чамдык чөрүшкектер бары билдингир. Федералдыг эрге-чагырга, удуртулга органнары-биле ажыл-херекчи харылзааларны оларның, нарынчыдыг турарын барымдаалаш, үндезин хоойлуларда ол чөрүшкек үүлдерни тургустунган чүрүм езугаар дүүшпүрер. Экономикаже чурт иштинин, даштыкының акцаландырыышкының үглаарын чедип алыр сорулга-биле хоойлужуткан чигелделиг үндүрүг системазын ажылдап кылгаш, хүлээп алыр, республиканың Чазааның хүлээлгелериниң магадылалын болдурар долаа фондузун тургузар. Дээди Хуралдың республика бюджединиң орулгалыг, чарыгдалгалыг кезектериниң күүселдезинин контролюн күштелдирер, сан-хөө политиказын ажык чорударын хандырар. Чоннуң социал-камгалалынга үндүрген бюджет акша-хөрөнгизин үгле ол сорулга-биле ажыглаар, өскээр кандыг-даа чарыгдалдарны болдурбас.

Бо дээрге экономика-биле холбашкан кезек айтырыглар-дыр. Ажылдың бүгү талаларын, уг-шиин маңаа долузу-биле чырыдары болдунмас. Амыдырал хүн бүрүде янзы-бүрү айтырыглар көдүрүп кээр, оларны кижилерниң үгле чаагай чорууна, эрге-ажыынга дүүштүр шиитпирлээр үжүрлүг бис.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЛЕНИНГРАД № 2 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Климаа Ондаровна ХОМУШКУ

1945 чылдың май 30-де Улуг-Хем кожуунну Чодураа суурга төрүттүнген. Чааты сес чыл школазын, Кызылдың № 2 ортумак школазын дооскан соонда, Москваның эзт-сүт, дагаа үлетпүрбүдүрүлгезиниң технологтуг институдун 1969 чылда дооскаш, баштайгы тыва инженер-технолог мергежилди чедип алган.

Күш-ажылчы намдарын Кызылдың эзт комбинадынга ээлчег мастери боон эгелээн. Мастер, улуг мастер, цех начальниги, улуг инженер база комбинаттың кол технологу боон ажылдап турган. Эзт-сөөк далган заводунга улуг технолог-начальник, ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызынга технолог-ревизор хүлээлгелерни ак сеткилдиг күүседип келген.

Ооң программазы болза: Ленинградтың № 2 соңгулда округунга ниити чуртталга бажыңнарында чоннуң септелге ажылын чорударынга, изиг-сооң сугну хандырарынга дузалажыры. Ол-ла округта чедимчези эвээш өг-бүлелерниң амыдралын хоойлудүрүм негелделериге дүүштүр чигедириге боттуг ужуры көргүзери. Округта кемхерек үүлгедиишкиннерин чавызадыры-биле эрге-хоойлу органнарының күжениишкиннерни деткип ажылдаары. Көдээ ажыл-агый реформазынга дээштиг салдарны чедирери, улуг-биче бүдүрүлгелериниң ажылын сегидиргеге, хууда малды өстүреринге, чоннуң бүдүрүп алган продукцияларын чогуур өйүнде садып-сайгарарынга киржип, дузалаары. Депутаттың деткимчезин округта хамаарышкан ясли-садтар, школа-интернат, № 12 школа, башкы училищезин алыр. Оларның материал-техниктиг баазаларын быжыглаарынга, алгыдарынга дуза кадар. Хоорайның болгаш округтуң бюджеттерин тургузарынга, өскүс уругларны халас өөреднринге, шажын-чүдүлгениң хоеттуг болурунга болгаш өскедаа үүлдерге хамаарышкан чидиг айтырыглар мээң программамда кирген.

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГ

ОЛ ДОРАМЧЫЛААШКЫН ЭВЕС БЕ?

Чурттуң иштинде тургустунуп келген ханы экономиктиг кризис, кижилериниң амыдыралынга парын, өөрге ойдалды тургусканындан, чоннуң талазындан — РФ-тиң Президентизи Б. Н. Ельцинге өөрүлеп чидип бар чыдар. Чоннуң саналын айтырар талазы-биле топ эртем-шинчилел институдунуң социологтары бо талазы-биле шинчилел ажылдарын кылып чоруткан. «Президентиниң ажыл-албанындан халаар дугаанда болуп турар демонстрацияларны, ажыл соксадыышкыннарын деткип турар силер бе?» деп айтырыгга эрткен чылын 100 кижиниң 30-и чопшээрежин турган болза, оо чылдың августа 100 кижиниң 80-и чопшээрелин өөрин турарын эртем-шинчилел институдунуң социологтары түңнеп үндүрген. Моон алгаш көөрге, чаңгыс чыл иштинде чурт Баштыңы — Президентивистиң ат-алдары каны хире баткан-дыр.

Чуртта тургустунуп келген сандаргай ойдалды чоп шыдажып эртип-ле келген. Чурттакчы чоннуң хой кезиин рынок экономиказын деткип турар, ынчалза-даа ону кандыг-даа бурунгаар көрүүшкүн, хогжүлде чок, оурааашкыныг чорудун турарына чоп удурланып турар. Эрге-чагырганың күш чогунга, чамдык удуртукчуларның талазындан чуртту үптеп, оорлап турарынга болгаш чурттакчы чоннуң хой кезиниң аш-түреңги, ядыы ойдалга келгениге чоннуң удурланып эгелээни чөптүг.

«Реформаны моон ыцай чоргускан ажыы бар бе?» деп айтырыгга чоннуң 45 хуузу харыылап шыдаваан. Кандыг реформаны чорударыл, чүү дээш чорударыл деп айтырыгга чоннуң харылап шыдаваан турары чоптүг. Бир эвес, бир рынок экономиказынче шилчин кирип оргаш, ооц экономиктиг механизмни шын эвес удуртур болзувусса, улуг аныылга таваржып, оурап дүжүп болур бис. Ол дугаанда даштыкы эксперт экономистер баш удур санап, көрүп, сагындырын турганын уттуп болбас ужурлуг.

Социологтарның саанап көргеннери-биле алырга, 1998 чылдың маң тончүзүнде россияннарның хой кезиин материалдыг байдалын багай, кончуг багай деп демдеглээннер. Айтырыгаа кижилериниң 42 хуузу моон ыцай чурттаарының байдалы шуут бергедээн деп харыылаапнар. Бистиң чуртувуста ядыы-түреңги байдалда та чеже өг-бүле чурттап турар чүве. Ону чугаалаары берге.

Россияда ең-не чүгээр материалдыг байдалда чурттакчылыг хоорайга Москва хамааржыр. Ында бар чурттакчының айла орулгазы 3000 рубль, ынчалза-даа москвачыларның 10 хуузу азы 900 муң «толапчылары» болу бергеп деп база демдеглээн болган.

Бистиң чуртувустуң чону шак мындыг ядаргай түреңги чурттап турда, чамдык делегей деңнелдиг байларның тыптып келгенинге кижи шуут бүзүревес-тир. Каш-ла хонук бурунгаар телевизорга бир журналист мынча дээн болгай:

— Россия төөгүде турбаан, кончуг берге экономиктиг кризисти чурттап эртип турардаа болза, делегейниң ең бай дээп чүс ажыг кижилериниң сапында 6 россияннар кирип турар — дээш, оларның хөреңгизиниң түңүн чугаалады. Делегей практиказында 1 млрд. доллардан хой хөреңгилиг кижилер делегейниң бай кижилериниң санынга кирер. Капиталистиг күрүнелерде бай кижилериниң хөреңгизи ада-өгбезинден салгал дамчып келген хөреңги болур болгай. Россияга реформа эгелээнден бээр чаа-ла 7 чыл чедип турар, ол чылдарның иштинде ол хире хөреңгини кижи бодааргa, кандыг-даа кижи чыын шыдавас хиреліг. Ол байларның аразында Россияда газ үлетпүрүнүң удуртукчузу Р. Вяхирев, албан-хаакчы Б. Березовскийнин кирип турары кайгамчык.

Красноярск чурттуг чогаалчы Виктор Петрович Астафьев солунга мынчаар бижээн болгай: «Бистиң үлетпүрүвүстүң чартының кандыг-даа суд, истелге чокка оорлап айнарган. Ону даштыкыдан келгеш, кым-даа оорлаваан, бот-боттарывысты оордажып турарывыс ол-дур. Дыка хой үүлдерге Б. Ельцин буруулуг-ла, ынчалаа-даа шуптузунга эвес. Эки чүве, хамааты дайын болбайн-дыр, болу бер чазын турган-на болгай. Бир эвес 2000 чылда коммунистер эрге-чагырганга чедип кээр болза, бо айтырыг шиитпирлеттинин болур» дээн. В. Астафьев чогаалчы болурундан аңгыда, коскү хой-ниити ажылдакчызы. Ол чон дээш, оларның амыдыралы, ажыл-ижи дээш туржуп келген. М. С. Горбачев СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары турган эде тургузуушкунну эгелей бээрге, безин аңаа чедип, бодунуң бодалын, сүмезин киирип турган болгай. Красноярск, ооц келир үези дээш чайгылыын чок демиселчи, быжыг туруштуг чогаалчы. А. Лебедь Красноярск крайның губернаторунга кандидатуразын деп-шидип турган, чогаалчы Астафьев-биле ужуражын, ооц чугаа-сөзүн дыңнап турганы таварылга эвес.

Е. С. ПРИМАКОВТУҢ ТУРГУСТУНГАН ЧАЗАА АЖЫЛДАП ЭГЕЛЭЭН, КОЛДУУ ЧАА КИЖИЛЕР БОЛГАЙ. ОЛАР РОССИЯНЫ БӨГҮН, ДААРТА СЕГИДИПТЕР ДЕП КЫМ-ДАА ЧУГААЛАП ШЫДАВАС. ЧАМДЫК РЕГИОННАРНЫҢ ГУБЕРНАТОРЛАРЫНЫҢ ЧУГААЛАП ТУРАРЫНДАН АЛЫРГА, КОНЧУГ ООЖУМ ШИМЧЕНИП ТУРАР ДЕП ШҮГҮМЧҮЛЕП-ДАА ТУРАРДЫР.

Бистиң чуртувус ханы экономиктиг кризиске таварышкаш, чазак-чагырга черлерин солуп-ла турар, чогум үүү болуп турарыл деп чон сонуурган турар. Кажан РФ-тиң Чазак Даргазындан Черномырдинни солааш, Кириенкону салыптарга, моон мурнунда РФ-тиң Президентизиниң парлалга секретары турган В. Костиков «Ельцин чазын тур» деп улуг тайылбырны «Труд» солунга берген болгай. Чүгле Черномырдинниң Чазаа солчурга, ооц иниити чарыгдалы 600 млн. рубль болган. Ынчанмайн канчаар, чаа ажылдан келген сайыттарга бажың, дача дээш, ооцдаа өске чарыгдалдар кирер, эрги ажылдап турган кижилериниң компенсациязы дээш, санаар болза, чүве-ле хөй. С. Кириенко солчурга, ооц ажылдап турган Чазааның чарыгдалы та кайы хире болган.

Чамдык политиктиг тайылбырлакчыларның чугаазындан алырга, «Ельцин Россияга айыылдыг апарган» деп турары таварылга эвес. РФ-тиң Президентизи Б. Ельциниң бодунуң талазында турар кадрлары колдуу ховартаан. Ону чүү балыткап турарыл дээрге, С. Кириенкону халап каапкаш, дедир В. Черномырдинни Чазак Даргазына салып турары олдур. Ооц түңнели кандыг болганын билир-ле болгай бис. Чамдык журналистерниң демдеглеп турарын езугаар алырга, Б. Ельцинниң кадрларны хөлүн эрттир үндүрүп, киирип турары—А. Лебедьтиң Красноярскиден Москвага чедип ээрринге орукту ажыдын берип турары деп турар. Ону амдыызында даап чугаалаары берге, амыдырал боду көргүзе бээр.

Чуртта тургустунуп келген сац-хөөнүң сандараашкынына чангыс С. Кириенкону буруудадыр кандыг-даа барымдаа турбас. Чуртта тургустунуп келген эрге-чагырга чок сандаргай чорук, кандыг-даа деңнелдиг удуртукчуларына бир дөмей апарган. Ооц түңнели Төп банкының ажылдакчыларындан көстүп турар. Истелгени РФ-тиң прокуратуразы чорудун турар, удавас парлалгага чырыда бээр боор. Банкыдан акша оорлап ап турар уруска бүдүрүлгелер үнгээр, тонзары чиңк херек болбайн канчаар. Россияннарның даштыкы банкыларда шыгжатынган акшазы 400 млрд. рубль чедип турар деп, «Российская газета» солунга бижиди. Боттарывыс бодувустуң чуртувустуң банкыларына бүдүревес апарганывыс ол-дур. Ол чуруттуң удуртулгазынга хамаарылгалыг болбайн канчаар, ынчангаш чоннуң Б. Ельциниң албан-хүлээлгезинден ак сеткилдиг-биле чайлан берзин деп негеп турары чөптүг.

Россияда бо хүнде байдал кончуг нарын. Сац-хөөнүң чедимче чок байдалы, ең ылангыя, аъш-чемниң өртээниң талыйтыр өскени, кижилериниң сеткил-сагыжында тургустунуп келген аар айтыыглар кандыг-даа кижини үүже-даа албадап болур апарган. Күрүне дээрге өг-бүледен тургустунар, өг-бүледе чедимче чок байдал күрүнеге кандыг эки байдалды тургузар боор. Аш-түреңги чаш ажы-төл, назы четпээн кижилер бо хүнде чүү бодап чоруурул. Шак мындыг шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хүн келген тудум ковудеп кел чыдар.

Бүгү назынында күрүнеге, чоннуга ажылдап келген пенсионерлериниң пенсиязы 2-3 ай иштинде үнмейн кээрге, олар чүү чиирил? Хоорайның бок төгер доскаарларын үжеп, чиндип, холун чада тудуп алган чондан диленип эгелээннер. Ол дээрге дорамчылаашкын эвес бе? Олар дайын-даа, тайбың-даа үеде ынчаар чурттап чорбааннар. Социалистиг ниитилелге чурттап чораан, бичин цыгжап алган акшазын күрүне 1992 чылда «чипкен». Ам харын банкыларда чоннуң шыгжап алган акшазы деп дүвүрен турар-дыр. Ажылбиле чугаалааарга, ол шыгжамырда акшалар колдуу-ла чоннуң арыг дери-биле ажылдап алдынмаан акшалар-дыр. Борта мени буруудадып болур-ла ыйнаан, ынчалза-даа хөлүн часпаан боор мен.

Каш чыл иштинде чарыгдалдарны эвээжедир деп шууган-ла турар. Ол херек кырында болдунмайн келген. Россияда удуртур албан черлеринде дужуметтер хөлүн эрттир көвудээн. Мен борта «Аргументы и факт» солундан алган мындыг чижекти киирип көрейн. Сталин үезинде Чазак аппарадынга 532 кижи ажылдап турган, Хрущев үезинде — 500, Брежнев үезинде—753, Горбачев үезинде 643, Ельциниң үезинде 1110 кижи четкен. Ажылдап турар будүрүлгелер 2 катап эвээжээн, а дужуметтер кайы хире көвдээн-дир. А бистиң республиканы алыр болзувусса, шаанда чаңгыс эрги обком партияның бажыңынга колдуу шупту удуртулга аңаа ажылдап турду. Ам ол бажыңны ийи катап улгаттыр туттурган, чаа Чазак бажыңы мыыңай долу. Бистиң ышкаш бичии республикага бир-ле болза Президент чагыргазы, бир-ле болза Чазак чагыргазы турар болза ажырбас чүве-дир ийин. Чеже-даа удуртулганы көвудедип алырывыска, республиканың будүрүлгелериниң будүрүп үндүрүп турар продукциязы колдуу чок-ла болгай. Хей черге политиктиг айтыыглар көдүрүп, ону сайгарарынга, чугаалажырынга хөй үе-шак эрттирип турбайн, боттуг ажыл-херектерже шымныы кирер үе келген-дир. Бир эвес кижилериниң амыдырал-чурталгазынче тодаргай кичээнгейни салбас болза, социал айтырыг моон-даа соңгаар улам чидигленип болур апарган.

Сергей ХЕРТЕК.

Бодал

ДОКТААМАЛ ҮНЕР-ЛЕ БОЛЗА...

Бо үениң аныяктарын ындыг-мындыг деп чемелевээлиңер. Ол бистиң улуг кижилерниң буруувус-тур. Ооң орнунга боттарывысты ол-бо талазынче шүгдүнүп көрген болзувусса. Сөөлгү үеде чүгле акша тып алырын бодап-ла, орук-чириктидаа дуглап, ажыл соксадыышкыны кылып, аш чарлап, акция организастап туруп берген бис. Ол ындыг-ла ыйнаан харын. Кижиниң кызыл хырны кончуг-ла болгай. Чоннуң материалдыг негелдезин күүседир дээш, республиканың Чазаа, Президентивис бүгүле аргаларны дилеп, тып, шудургу ажылдап-ла турарын солун-сеткүүлден, радио-телевидениеден дыңнап, көрүп тур бис.

«Кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан» дижириви-ле шын. Ам бо берге үеде аныяктарже кичээнгейни кошкатпас болза эки. Тываның бүгү аныяктары бот-боттарын эки билишкен турар ужурлуг. Чилээрге, Эрзинниң аныяктарында эки үүлдерни Бий-Хемниң аныяктары чоп өөренип ап болбас деп. Аргадуржулга солчуру дег эки чүве кайда боор. Бо ажылкеректерни солун дамчыштыр чорудары эң-не эптиг деп бодаар мен.

Чиитилелде бүгү чон бодунуң хар-назынының болгаш өске-даа им-демдээниң аайы-биле боду тускай солуннуг болза эки. «Тываның аныяктары» солун бир кезек када үнмейн баарга, «Аныяктар ат болду, оода солуну безин чок» дээн бодал тургустунуп келген. Өске-даа эштер мен ышкаш бодап турган боор. «Президентивис Ш. Д. Ооржактың ачызында» «Тываның аныяктары» солун үнүп эгелээн» деп, солуннуң чаа редактору Вера Куларның «Шынга» бижээн дыңнадым номчааш, өөрүп турдум.

«Тываның аныяктары» солуннуң катап үнүп эгелээнинге база ооң редакторунуң киирген үлүг-хүүзу улуг деп чүвени номчукчу бүрүзү билзе чогуур. Кандыг-даа солуннуң ат-алдары, ооң эки утка-шыпарлыы редакторундан болгаш ооң ажылдакчыларындан хамааржыр. 1933 чылдан эгелеп үнүп эгелээн болгаш ам бо чылын 65 харлап турар «Тываның аныяктары» солун «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннар-биле кады Тываның улус ажылагыйының бүгү адырларының ажыл-херектеринге киржип келген база бир хоочун солун чүве. Амгы үениң хоочун кырганнарында ону номчуваан кижи-даа ховар. Тоталитарлыг чазак үезинде чамдык солуннарга үндүреринден коргар материалдарны бижикчилер «Тываның аныяктарының» дузазы-биле чырыкче үндүрүп турду. «Тываның аныяктарына» шаанда, кончуг шыырак редакторлар база турган болдур ийин. Аныяктар солунун «диргизип» алган ооң амгы редакторун сагыш човангыр, кызымак, ажылдакчы кижилерни база солуннуң бижикчилерин хүндүлээр кижи деп билир мен.

«Тываның аныяктары» солунну база бир кол харыылаар чер—Тываның Аныяктар херектериниң талазыбиле күрүне комитеди деп бодаар мен. Кандыг-даа комитет азы яамы боду тускай солуннуг боорга, дыка эптиг. Ол бодунуң үзел-бодалын солунунга парлап үндүрүптер. Чеже-даа радиога чугаалап, телевизорга көргүзерге кижилер ону эртенинде уттуптар болгай. Ынчангаш «Тываның аныяктары» солунну Аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң талазындан кичээнгейге ап, хаара туткан болза деп бодаар мен.

Бодунуң бай, шыыраандан-даа эвес, а сеткил-сагыжындан кижилерге дуза кадып, кандыг-бир ажыл-херектериниң эки болурунга деткикчи болуп чоруур кижилер бары өөрүнчүг. Тывада шыырак бүдүрүлгелер, бай-балдырлыг кижилер чок эвес, бар. Олар солунну деткип, Тываның бүгү аныяктарына дузалашкан болза бистер номчукчулар, оларга мөгеер бис. Солун бодунуң номчукчуларының көвей болганы-биле күштүг болур. Аныяктар-биле ажыл коштаан турар бо үеде аныяктар солунунуң үргүлчү үнери күзенчиг. Аныяк кижиде билдинмес айтырыг, билип алыксап чоруур үүлдер-ле хөй. Ону «Тываның аныяктарының» дузазы-биле шиитпирлеп болур. Кожуунарда аныяктар-биле ажыл чорудар харыысалгалыр улустуң бир кол ажылы — аныяктар солуну — «Тываның аныяктарының» чагыдылгазын организастаар болза эки.

Уван-оол МОНГУШ.

АЯН-ЧОРУКЧУНУҢ ДЕМДЕГЛЕЛИНДЕ

ЭЛЬБРУСЧЕ ҮНҮҮШКҮН

(Төнчүзү. Эгези № 79 «Шында»).

Эльбрус чүгле Кавказ дагларының бедик даа эвес, а Европаның база эң бедик чери болуп турар. Ооң барыын талакы бажы—5642 м, а чөөн бажы—5621 метр. Ол сая-сая чылдар мурнунда вулкан чазылганындан тургустунган деп турар. Тус черниң чурттакчылары ону «Муң дагларның бажы дээр», а өске адын —Мингитау дээр. Эльбрустуң меңгилеринден дыка хөй хемнер агып баткан, ол хемнерниң чамдыызы изиг суглуг аржааннар дөзү-биле каттышкан боор чорду. Бистиң ижип турарывыс «Нарзан» аржаан анаа хем ышкаш агып чыдар.

1829 чылда Эльбрустуң чөөн бажынче эң-не баштай кабардин Киллар Хаширов үнген. Шериг эртем талазы-биле шинчилелдер кылып чораан улустар эдертип чораан, ынаар үнгени ол. Оон 45 чыл эрткен соонда, барыын талакы бедикче шериг топограф А. В. Пастухов үнген. Туристер, альпинистер Эльбрусче колдуунда ооң мурнуу талазындан үнер. Ында 3780 метр бедикке чедир канаттан кылган орук бар.

Чай, кыш дивес ол оруктап туристер, хаакчылар үзүктелбейн чоруп турар. Ол оруктуң төнчүзүнде «Доскаарлар» дээр турлагхонаш чер бар. Оон каш-ла шак чадаг кылаштаар болза, «11-ниң хонажы» деп аалчылар бажыңнга кээр: Ооң турар чери кайгамчык чараш, мырыңай-ла Эльбрустуң белинде харлыг-доштуг меңгиниң кырында тудуп каан. Даштындан көөрге, бопурук, үш каът демир-орук вагону ышкаш, кырын шуугай демир-биле шап каан бажың болуп турар. Аңаа хары угда 200 кижи хонуп болур дээр чораан. Ол «Хонаш» далай деңнелинден 4200 метр бедикте турар. Оон көөрге, Кавказтың бүгү-ле даглары көстүп турар. А Эльбрустуң бажы мырыңай бо чаныңга кылдыр көстүр. Черле улуг дагны көөрге, ындыг ышкажыгай, мыя бо чыдар, а кылаштай бээрге, төнмес, та чеже күш, та чеже дер-бус төгер чүве! Бедикче шургуп үнерде, күш-дамыр талазы-биле тергинн эки белеткелдиг, диндим, шудургу кижи шыдаар. Кошкак белеткелдиг болза, чеже-даа күзел улуг турда, чеже-даа кызып шырбаяр болза, күш-дамыр, кадыкшыл талазы-биле шыдавайн баар. Кан кадык, мөге-шыырак оолдар безин «даг аарыындан» аарааш, дедир ээп кээр чорду. Ам Эльбрустуң бажынче бистиң бөлүк канчаар үнгениниң дугайында кысказы-биле чугаалап берейн.

Сес айның чединде дүнекиниң 2 шак үезинде «11-ниң хонажы» шимчеп-ле эгеледи. Эртежик үнгеш, дүүш мурнунда Даг-бажынга чедер болза эки. Дүүш соонда агаар-бойдус баксыраар болза, сараалыг.

Мен дүне орта удуп албаан болгаш, арай боорда, шимчеп үндүм. Шай-биле дүрген кылыр лапша ижип алгаш, идик-хеп, эт-херек-селивис белеткен эгеледивис. Бар-ла турган чылыг идик-хевим кедип алгаш, бичежек рюкзагымга артык уктар, хол-хавы, фотоаппарат, курраг чем, шай, тускай хап иштинге «Азия төвү» деп открытка, Тываның бичии тугу, артыш суп алдым. Артык чүве алган херээ чок, бичии-ле бедик черге аартыктыг боор чүве. Мээң идиктерим безин үш кил чедип турар. Аңаа демир дага база шарыыр, ынчангаш үгле идиктер сөөртүү безин улуг аажыл. Даштыгаар үнмейн турганла «моортайлар» дээр даваларывысты идиктерге шарып алдывыс. Соокта ону шарыыры түвектиг боор чүве. Соок он ийи градус чедип тур деп чугаа дыңнадывыс, хат база бар —хондур шииледир хадыш хонду. Доштуг дагларга ажылаар кускун-хаайларывыс орнунга, хаакчылар даянгыыштарын ап алдывыс.

Чоруптар мурнунда, бичии када олура каапкаш, дагаларывыс киңгиредир базып үнүптүвүс. Даштын карацгызы хөлчок, мээң башка шарыыр фонарым орукту арай боорда чырыдып чор, «күжү» төнүп калганы ол ирги бе? Аяс дээрде чиведнээн сылдыстарны көөрге, улуу аажок, дыка чоок, хол сунза чеде берги дег. Чеди Хаан сылдыс даг бажында астына берген ышкаш, аажок тода көстүп тур. Карацгы дээрде Эльбрустуң чүгле хөлегези көстүр, сылдыстарга бүзээледип алган чоргаар удуп чыдар тоолчургу маадыр ышкаш сагындырар болду. «Өршээ хайыракан» деп чалбарааш, мурнунда шуужуп алган бар чыдар туристер соондан базыштым. Дагалар адаанда доң харның кыжыраан даажы дыңналып чор.

Ийи шак ажыр таваар кылаштап чораан, кезек хаялардыр черге келдивис. Ол «Пастуховтуң хаялары» деп черге элээн үр дыштандывыс. Ооң бедии 4800 метр, Барыын Европаның сураглыг бедии — Монблан дагның деңнелинде турар. Дээр чырып эгелээн, удур соок хат хадыш тур. Соок чывар арынны шонмазын дээш, кара карак-шилдер, марлядан кылган маскалар кедип алдывыс. Мурнувуста чартык километр хире кончуг кадыр дөш бар. Ону оң талазындан одуртуп бар чор бис. Соовуста-даа, мурнувуста-даа чивеңнээн оттар-ла хөй. Бо эртен черле 50—60 хире кижи үнген боор.

Оожум калгып чораан, 5000 метрниң деңнелинде бичии адаган чаны-биле эрткеннивис безин эскербедивис. Ол хире бедий бээрге, черле угаан, байдал чиктии кончуг апаар чораан. Бирде сен бодуң эвес, өске кижи кылаштап чораан-даа ышкаш сагындырар. Тынарга агаар чедишпес, эгиштээр, чүрек хөрек иштинде бар шаа-биле дывылап-ла турар, чушкуу биле чулчурган аарыыр, кулактар тунуп, дүлейлеп каар мындыг чорду. Бичии кылаштаашла, дыштанып чор мен. Мээң өөрүм · чоорту ырап бар-ла чыдырлар. Ол-даа ажырбас: кижи бүрүзү чүгле бодунуң шаа-биле чоруур кылдыр дугуржуп алган улус бис. Аныяк оолдар болгаш, амдыызында могаваан хире. Чогум мен ам-даа могап-шылаваан мен, чүгле эгиш-тыныш бергеп чор. Бодумну күш-биле дыка албадавайн, оожум шимчеп бар чор мен. Ынчап чорумда, мени бир бөлүк эрте халыды—даштыкылар хевирлиг, «Окей» деп турганындан билдим. Мен база «Окей, окей!» дээш, хая көрүрүмге, мээң аңаамда дыка ыракта үнүп олурар улустар хөй болду. «Сөөлгүзү эвес-тир мен» деп бодааш, амырап, улаштыр базыштым.

Бежен хире баскаш-ла дыштанып чор мен. Үр дыштанып олуруп аарга база хоржок, эзт соой бээр. Дүүн бир немец турист өкпезинге дегдире берген, өөрү чедип алгаш, бадыргынын көрдүм. Ынчап калгып чораан, кадыр черни эртип, арт кырынче үнүп келдим. Чер чырып келген, эртенгиниң төс шак чедип келген хире, ыыт-шимээндаа чок, анаа-ла хар кырында олургулап алдылар.

Баштай келген ийизи чурук тырттырып турлар. Мен база аппарадым уштуп алгаш, олар-биле тырттыржып алдым. Бир көөрүмге, демги ийи японнарым бо базыш үнүп бар чыдырлар. Мен база оларның соондан базыштым. Бичии болганда бадар орук-биле элээн каш кижи бадып орлар. Оларның аразында мээң бөлүүм оолдары база бар болду. «Кандыг-дыр сен? Эр-хей, ам бичии-ле чүткүдер сен, ол-ла» —дээш, халып бадыштылар.

Мен демги ийи японнарымдан чыдып калбайн, чүткүдүп-ле чор мен. Тынар агаар чедишпес, буттарда аар шойлар баглап каан чүве дег, бичии кылаштаашла, дыштанып чор бис. Та кайы хире үр базып келген бис ыйнаан, та чеже кижи бистер-биле каржып баткан чүве, таптыг билбедим. Чаңгыс бодаар чүве: «Кажан төнер дөш чүвел?» — деп бо-ла. Ынчаар калгып чораан, кырын тазартыр хадыш каапкан, кыры дески тей хевирлиг черже үнүп келдивис. Көөрүмге, ырак эвесте байза көстүп тур, ооң чанында даштар-биле быжыглап каан тураскаал каш, аажок тода көстүп тур. Карацгы дээрде Эльбрустуң чүгле хөлегези көстүр, сылдыстарга бүзээледип алган чоргаар удуп чыдар тоолчургу маадыр ышкаш сагындырар болду. «Өршээ хайыракан» деп чалбарааш, мурнунда шуужуп алган бар чыдар туристер соондан базыштым. Дагалар адаанда доң харның кыжыраан даажы дыңналып чор.

Ийи шак ажыр таваар кылаштап чораан, кезек хаялардыр черге келдивис. Ол «Пастуховтуң хаялары» деп черге элээн үр дыштандывыс. Ооң бедии 4800 метр, Барыын Европаның сураглыг бедии — Монблан дагның деңнелинде турар. Дээр чырып эгелээн, удур соок хат хадыш тур. Соок чывар арынны шонмазын дээш, кара карак-шилдер, марлядан кылган маскалар кедип алдывыс. Мурнувуста чартык километр хире кончуг кадыр дөш бар. Ону оң талазындан одуртуп бар чор бис. Соовуста-даа, мурнувуста-даа чивеңнээн оттар-ла хөй. Бо эртен черле 50—60 хире кижи үнген боор.

Оожум калгып чораан, 5000 метрниң деңнелинде бичии адаган чаны-биле эрткеннивис безин эскербедивис. Ол хире бедий бээрге, черле угаан, байдал чиктии кончуг апаар чораан. Бирде сен бодуң эвес, өске кижи кылаштап чораан-даа ышкаш сагындырар. Тынарга агаар чедишпес, эгиштээр, чүрек хөрек иштинде дугаар класска кады өөренип турдувус. Оон сен шеригден халажып келген шиш сарыг оол-биле таныжа бергеш, шоланы кааптың. Мен база. Сөөлүнде дыңнаарымга, ол дүштуундан ийи оолдуг апаргаш, чарлы берген болдуң. Мен ону чүү деп чүү дээр мен. Ындыг база болгулаар. Ам удавас сиген-тараа кезер, оюк-дыдык тыртынар үе келир. Кыш база чоокшулап орар. Ой, шынап, даады хоорайга чурттап келген болгай сен. Мал-маган, өг ажылынга эвиң бар ирги бе але? Чок, чөгенчиг!. Ында бир доткарлыг чүве чыдыр. Оон аңгыда оолдарың өзүп-базып келген. Хензиг чылдагаан ужун мени бөмбүктээр болу бербес ыйнаан. Ийиги дадагалзал ол. Үште, оолдарың төрээн адазы чедип келгеш, адаан-өжээн негеп туруп берзе халап? Ындында-ла чадап чораан кижи ок-бижек бажынга барза канчаарыл? Бо-даа бүтпес чүве-дир» — дээш, Кестик-оолдуң хөңнү карарып калган.

Чайгы хүн бөрт хавааныц кырынга турган. Шилилгеден Кестик-оолдуң бажы аартап калган. Данзыда кирген ботбоскун, дулгуян болгаш ашакка барып чорбаан кадай-кыс херээжен чонну ол эзеңгей сайгарып орган. «Кызыл-дустай» берген. Төре ашактың уруу Маргаага хамаарыштыр төрүмелинден угааны чегей деп түңнел кылгаш, ооң адын шыйып каапкан. «Бо кымый, Сүүр-Көк кандыг ирги?» — дээш, Кестик-оол дыка үр угаазылаан. Чадай-чадай, даады ырлааншоорлаан, орустаан-тываланн чоруур ындыг кадай-кыс-ла чүве ол. Назы-хары дөртен четпээн. Ол мени тоовас-даа. Эник ышкаш, сиртимден сирбектээш эргинден үндүр каптар. Назыны база аныяк-тыр, аңаа кым терлежир боор. Оон башка, чылдып, шай хайындырар кижи тыпканы дээре эвес деппе» — дээш, Кестик-оол шөлээнзиреп, демги көк кыдыраажын уштуп алгаш, шыыладыр боданып эгелээн.

«Адырам. Чоок-кавыда бот-боскун, дулгуяк кымнар барыл? Ийет, өрү Хараган-Кудуруунда Шаппас Шомбүл ашактың уруу Чечек бардыр. Мындаа садыгга кире бээримге, ында тур. Мээң бажымдан буттарымга чедир чанагаштай көргеш, утказы хөй хүүмзүрүп, саглаңайнып үне берди. Оозун бодааргa, туралыг-даа ышкаш. Дизедивеске арага-дары ишпес, ажылгыр-кежээ улустуң уруу-ла-дыр. Ында багай чүү деп! Арай араазай-шыыраа кончуг-дур, а мээң килим алдан безин четпес, а Чечектиң деңзизи чүстен ара чок. Чамдыкта куруг-кара черге ыылыктаныш, хол-бутту божаңнады бээр моожара болбазык мен бе. Халап болуп, шак ындыг адыг-мажаалай дег херээжен кижи халып келгеш, сыртык-биле изиңнедир дуй база берзе, кижи кайын шыдажырыл. Бузурнуккаш, буттар дырбанайнып, ыш-биле эрте бээр чыгыы. Айтырыгның өске талазы база бар болгай» — дээш, Кестик-оол хоюн дозуп чорупкан.

Ол баалыктан харап кээрге, хойлары чооганы куду салчып органнар. «Шыпырашкан, мындыг моомалар моң, кууг-кууг!» — деп кадаттың бажын дозуптарга, хойлары чалбакка чүк быдарап, таваар оттай бергеннер. Кестик-оол хээ-даш кырынга олуруп алгаш, кыдыраажын ажыш ора, Чечектиң адын балааш, өске бир кадай-кыстың адының дужунга демдек салып алган.

«Ээ, Дайырмаа, сени таныыр мен. Бодаган караа дег хоюг кара карактарың уттундурбаан. Шаанда тос ыылыктың Шөлдээ-Мажалык үстүнде кижиге барып көрбээн Соржуңмаа деп уруг бар дижир-дир. Ада-иези диринг чорда, үнүп-киржип чораан кижи мен. Чаңгыс чорук каяа калбас, кудалап көрзе кандыгыл, Кестик — деп мындыг болган.

— Харын, канчап баар деп ол. Мал-маган, ажыл-хожулга эптиг-ле кижи боор але. Сиген, тараа кезер үе келди, кыш база чоокшулап орар. Мынчага чедир чүге өг-бүле тутпайн чораан дээр силер!

— Мал дугайын айтырган херээ чок. Кожайлар уруу ышкажыл. Пөк амыдыралдыг улус өскелерге бодун сыгаттынмас. А хумагалап чораан күр күш дээш, харын амырап орбас сен бе, язы!...

Каш хондур хойлар дирт, көгээржиктер чыйт кыныңы турар кылдыр белеткенип алганнар. Бир-ле хүн көк хөректиг «УАЗ-ик» Хөнделеңни куду алзы өөш тыныр, буруладып орган. «Чаг-Чиир» ашактың чугаакыры аайлыг эвес. «Барган аалывыска тергиндекчи мен болур эвес мен бе, чээн. Сен далган уруп каан шоодай ышкаш, маспаа берген орбайн, уругну бүдүү шинчилеп көр. Баштай бажының дүгүн тодарат. Адыгыр болза, аажычаңы дошкун деп бил. Диптеринче база кичээнгей сал. Оонак болгаш иштинче хавырык болза, ызырганда айыылдыг-дыр бодап аар. Хөрээнче көр. Изиг-дир бе, соок-тур бе, шинчиле. Оон куду батпа, уруг эскерип кааш, эпчоксуна бээр» —дээш, даайы курзуйту каттырыл каан.

Удаваанда, шыргай чыжырганалыг буга кыдыында озалаан ийи өгүүн бетинде улуг ак өг чанынга машина доктаапкан

— Ыт-куш безин туруглатпас, шымбайын, көрем! — дээш, даайы чөдүргүлеп каап, эжикти ажыткаш, эргин артап өгге кирип келген. Дорде семиссимэр хүрең кадай-кыс дүш-даа чок, бир будунуң дыргактарын кезип, чодазын суйбап орган.

Даай «Гм-м!» — дээш, шала мөгее аарак:

— Эки, менди-ле бе, уруум?! — депкеш, кезек турган.

— О-ок, көдек, эки эки болбайн, әрлер!—деп, Соржунмаа белиңней каапкаш, орун талазынче чылып, эпчоксунганындан арны изиш кынган.

— Өрү эртип көрүңер!.. Буруулуг болдум—дээш, дерин чодуп сыскыттына шаап алган.

— Сумум — Хөнделең. Омаам — Күжүгет. Адым — Ойнаар. Ачам ады — Оонак. Бо турар чээнимни Кестик-оол дээр. Аныямда ачаң күжүр-биле дыка-ла эдержип чордувус ийин, уруум. Ам кээп төрелдежир аайын бодап, багай чээнимге силерниң холуңар дилеп чоруур, мындыг ашактыр мен.

— Мени Соржуңмаа дээр —дээш, демги кадай-кыс пашсава дилегзине берген. Ойнаар Оонак оглу чээнин бүдүү шенектептерге, демгизи үне халааш, үстүт сарыг таалыңын билектепкен кирип орган.

Эки чаанныг, сулагар көк баштыг, терезин чодаларлыг, курзук куу кадай өгге кирип келгеш, элгүүрге баарынга чүстерин кызырт кылдыр олура дүжүп алган. Кестик-оолдуң даайы шоюжаш кылдыр эде чазаныг алган, хөрээн мурнадып, ыткуштан мал-маган сол-менди бе дээрзин чолукшукүп, кадай-кыстан оршээл дилээн хевирлиг тайзы көргеш:

— Бетинерде дашка чор, уруум. Чымчак чүве-дир дээш, даайы чөдүргүлеп каап, эжикти ажыткаш, эргин артап өгге кирип келген. Дорде семиссимэр хүрең кадай-кыс дүш-даа чок, бир будунуң дыргактарын кезип, чодазын суйбап орган.

Даай «Гм-м!» — дээш, шала мөгее аарак:

— Эки, менди-ле бе, уруум?! — депкеш, кезек турган.

— О-ок, көдек, эки эки болбайн, әрлер!—деп, Соржунмаа белиңней каапкаш, орун талазынче чылып, эпчоксунганындан арны изиш кынган.

— Өрү эртип көрүңер!.. Буруулуг болдум—дээш, дерин чодуп сыскыттына шаап алган.

— Сумум — Хөнделең. Омаам — Күжүгет. Адым — Ойнаар. Ачам ады — Оонак. Бо турар чээнимни Кестик-оол дээр. Аныямда ачаң күжүр-биле дыка-ла эдержип чордувус ийин, уруум. Ам кээп төрелдежир аайын бодап, багай чээнимге силерниң холуңар дилеп чоруур, мындыг ашактыр мен.

— Мени Соржуңмаа дээр —дээш, демги кадай-кыс пашсава дилегзине берген. Ойнаар Оонак оглу чээнин бүдүү шенектептерге, демгизи үне халааш, үстүт сарыг таалыңын билектепкен кирип орган.

Эки чаанныг, сулагар көк баштыг, терезин чодаларлыг, курзук куу кадай өгге кирип келгеш, элгүүрге баарынга чүстерин кызырт кылдыр олура дүжүп алган. Кестик-оолдуң даайы шоюжаш кылдыр эде чазаныг алган, хөрээн мурнадып, ыткуштан мал-маган сол-менди бе дээрзин чолукшукүп, кадай-кыстан оршээл дилээн хевирлиг тайзы көргеш:

— Бетинерде дашка чор, уруум. Чымчак чүве-дир ийин—дээш, Соржунмааже дашка сунган. Кадай-кыс бөрзек-биле дөмей, хайзы көрүп чоруй, чыртайты хүлүмзүрээш:

— Мен мындыг чүве, ынчап билир эвес мен. И-ий, дадайым! — дээш, дашказын дедир сунган.

— Харын, бо даай-авам кандыг ирги!..

Дараазындан келген дугураанны куда кадай чык кылгаш, көстүг отче чээргеннер кирип октап, шаг болган.

— Бо дээрге чиңгине чээним-дир, куда. Кенивис энир чылын озал-ондакка таварышкаш чок апарган. Чораан болза, кончуг-даа эки уруг чүве ийин. Ам канчаар, аскан-биле кады азар эвес дишкеш, силер бүгүдеден «чиңге инە» дилеп чор бис. Ол дугайын уруум Соржуңмаага демин әлдерти чугаалаан хире болдум—дээш, Ойнаар Оонакович даай-авай кудаже көрүнген.

Та, ол канчаары ол чүве, Соржуңмаа уёлап, моораар чыгыы турган. Күжүр хөңнүн чазын ыглай каапкан. Даай-авазы ооң бажын суйбап, даринa номчуп, эгиннерин сы базып эгелээн. Кудашкылар күскү болук торлаалар ышкаш хөк дивээн. Чүгле күрт чажар ымыраанын үнү тергиндеп турган. Кестик-оол чүк адаанда тырлып калган «Сиген, тараа кезер, оюк-дыдык тыртынар үе келди. Кыш база чоокшулап орар. Чүү деп болгаар ирги?» дээнзиг пашта изиг божа харап, ону дашкаар таарга кудар чыгыы турган. Черле ынчаш душтук кудалап деп чүве нарын. Аңаа эстеңнедип болбас. А бо таварылгала амыдырал биле салым-чол месилдешкеш, кыска куданы хереглеп берген.

(Төнчүзү 4-кү арында).

АТ-СУРАГЛЫГ КИЖИЛЕР

ХЕВИС ХААНЫ

Иван Сергеевич Ярыгин Кемерово областың даглыг Шорияның Усть-Камзас деп суурунга 1948 чылдың ноябрь 7-де төрүттүнген. Удаваанда ооң өг-бүлеан Тываның Өөк-Аксы суурунче көшкен. Ол үеде Иванның ачазы геологтар бөлүүнүң дарганы болуп ажылдан турган Бир каш чыл Иван Бай-Хаакка бодунуң төрээн даай-авазының бажыңынга чурттаан.

Кажан Иванның ачазы Сергей Николаевич Ярыгин Саян-Шушенск ГЭС тудуу эгелээнде, боду сонуургак, чүткүлдүг болгаш, ол тудугга ажылдаар деп шиитпирлээн. Ынчангаш Ярыгинверниң өг-бүлези Красноярск крайның Сизая дээр суурунга барганнар.

ИВАН ӨГ-БҮЛЕНИҢ ЧЕДИГИ ТӨЛҮ, а Ярыгинер шупту 10 ажы-төлдүг. Аваазы Евдокия Павловна—Маадыр ие — 6 оолду болгаш дөрт кысты өстүрген. Ынчалза-даа Иван ук өг-бүледен узун-даа, күш-даа талазы-биле эң мөге-шыыраа болган. 15 харлыында-ла арга-ыяш ажыл-агый чериниң душкан-на эр кижизи-биле күжүн шенежип болгу дег шинектиг апарган.

Бодунуң чаш чораан чылдарында Иван Сергеевич өг-бүлеге үргүлчү кандыг-бир маргылдаа болурун сактыр: кым доскаарга сугну дүрген долдуруптарыл, огород чашпаның кым дүрген тура тыртып кааптарыл, кым сигенни дүрген кезерил, ыяш чарарыл, кым эң дүрген 3 км ыракта турар школага мурнай маңнап чедерил.

Школачы чылдарында Иван бут бөмбүүн сонуургап эгелээн, халдакчы эвес, а камгалакчы: кашпагай, узундаа, тудунгур-даа. Школаны доозупкаш, ол Абаканче чолаачыга өөренип чеде берген, а бут бөмбүүн каяа каар деп. Бир катап маргылдаа үезинде стадионче душ боop кире берген Владимир Чарков шуут-ла хаалгаже кирген деп санап болур бөмбүктерни сегирип ап турар мөге шыырак, сарыг камгалакчыны көргеш, кайгап каан: «Кандыг ындыг бут бөмбүү. Сен хевиске чаяаттынган төл-дүр сен. Аңаа сээң өрттээн турбас!»

Чапсарда ол Иванга халып четкеш, тайылбыр кылган: «Ындыг-дыр, мындыг-дыр, мен хостуг хүреш тренери кижи мен. Меңээ чедип кээп көр, улуг чедиишкиннерлиг болур сен» — деп.

Ынчан Иван хүреш дугайында дыңнаар безин хөңнү чок болган. Аңаа бут бөмбүүнден кедилиг чүве чок ышкаш сагындырбас чүве бе?!

Канчап ону әлдедип алырыл, хевисче канчап үндүрерил? Чарков ону күш-биле, салдыкпайн турган чедип алыр дээн шиитпир үндүрген. Хүннүң-не автошколаның ништи чуртталга бажыңынга чедип, эзрежип турбас бе: «Иван, оода шенеп көр. Хүреш сеңээ таарышпаза — бут бөмбүү дезе бербес. Боданып көр, хүрешке чаяаттынган төл-дүр сен. Сеңээ мен, мергежилдиг кижи, сүмелеп тур мен. Канчан черле делегей чемпиону апаарын күзевес сен?»

Арай деп-ле аайына кирип апкан. Иван баштайгы тренери Владимир Ильич Чарковтуң удуртулгазы-биле белеткелди чоруда берген. Харын-даа таваржып тур ышкаш. Хакасияның бирги чери дээш эрткен маргылдаага ол эң сөөлгү чер алгаш хомудаан-даа, хорадаандаа, харын-даа хөңнү калы берди ыйнаан. Таптыг-ла ынчан автошколага дыштанылга эгелээн болгаш ачазы-биле кады ажылдаар дээштиң ол хап чана берген.

Тренери ону чорупкан деп дыңнааш, соондан сүрүп, суурунга бо келген. Оон салдыкпас деп чүвезин Иван шуут кайгаан, а Владимир Ильич Сергей Николаевични сырыгдаткаш турупкан: «Оглуң дедир чорудуп көр, ам-даа бичии хүрежип көрзүн».

— Оон кандыг спортчу үнер деп, хей чүве-дир. Ыяш ужурар болза, ол ыыдаар. Бир эвес, шынан-ла, ынчап бодап турар болзуңарза, шенеп көргей-ле харын. Бистиң өг-бүлевистиң адын таап бакыратпас ыйнаан — деп, ачазы хейде ынча деп каан.

АБАКАНГА КАТАП ЭЭП КЕЛГЕШ, 3 ай иштi белеткенгеш, Красноярскиже «Ажык хевис» деп маргылдааже чорупканнар. Бир-ле дугаар Ярыгин биле Дмитрий Георгиевич Миндиашвилиниң аңаа ужурашканы ол. Чарков бир эвес Иван маңаа белеткенир болза, чедиишкин дүрген келир деп билип турбас бе. Миндиашвилиже та чеже телефоннаан: «Иванны бодуңга ап көр. Абаканда ооң хүрежишки дег удурланыкчызы чок. Сенде бүдүн школа оолдар бар-дыр, а Иван салымныг төл, бүзүреп көр!»

Каш-ла чыл эрткенде Иван Дмитрий Георгиевичиниң бодунуң тиилелгелериниң дарганы деп адай бээр болдур ийин.

«Ажык хевис» маргылдаазындан озалдан калганнар. Ынчалза-даа маргылдааның организакчылары оларны кээргээш, аар деңзиге крайның чемпиону-биле көргүзүг ужуражылганы кылган. Бир ужуражылганы Иван тиилээш, өскезин ойнадыпкан.

Иванны ынчан Красноярск крайның хостуг хүрешке улуг тренери Дмитрий Георгиевичиге таныштырганнар.

Бо маргылдаага көрген, Дмитрий Георгиевичиниң дугайында дыңнаан түүлдери Иванга улуг сонуургалды оттурупкан. Ынчангаш ооң маңаа белеткенир сен бе дээн айтырыынга ол күзелдии-биле чөпшээрешкен.

Кажан Абаканче дедир чанар деп турда, классиктиг хүреш тренери келгеш, Чарковтан Иванны бээрин дилээн: «Бийскиге классиктиг хүреш маргылдаазы болуру ол-дур. Аңаа ол шепеп көрзүн».

Ук маргылдаага Иван чемпионнап каан, харын-даа әлдептиг шаңнал база алган: «Эң чараш арга дээш». Чаа хүрежип әгелеп чоруур киллге чараш арга турар түве бе, ынчап? Түү-даа болза Иван Сергеевичиниң улуг спортчу биографиязында эң баштайгы шаңнал ол болган.

Ол кадында Красноярскиге чоруп турган, Иванны шериг албанынче келдирти бээрге, аңаа арттырып алырының дутуржулгазы база кылдынган. А кажан 1966 чылдың күзүнүнде, ыыпаплa, шериг кыйгырты бергенде, Дмитрий Георгиевич болдунар-ла бар-чок аргаларны ажыглап турган, Красноярскиге ону арттырып алган. Чамдыкта спортчу ротаның казармазынга, бир чамдыкта Дмитрий Георгиевичиниң бажыңынга чурттавышаан, спортчу белеткелдерни ол чорудуп турган.

Дмитрий Георгиевич Иванны долузу-биле болгаш үр үеде артып каар кылдыр улуг спортче шыңгыызы-биле хаара туда берген. Миндиашвили ынчан-на бүзүрелдии-биле мынча дээн: «Ярыгин чурттуң чемпиону болур, көөр-даа силер, ооолдар. Ол Олимпиадага база тиилээр».

Иван шериг албанын эрттирип турар үеде, ооң маргылдаага киржип эгелей бергенин сонуургаарлар хөй турган. Ылаңгыя шериг кезээниң спортчу иштилели ЦСКА-ның талазындан ону бо-ла сүрүп чедип кээр таварылгалар көвүдээн. Ынчалза-даа Дмитрий Георгиевич бодунуң шыдаар-ла шаа-биле ону өске тренерлерден чажырып, харыысалгалыг маргылдааларже ап чоруурда, ооң биче дуңмазының паспорту-биле барын чедирип турган. Иванны «аңнап» турган билдингир специалистерден чайладыр дээш, чүрттүң сураглыг тренерлериниң бирээзи шак ындыг кажар аргаларны ажыглаар ужурга таваржып турган. Иван аажок күштүг, ыыдамык болгаш шимчеңгир. Чижээ, түс метрни ол 11 секундада халып кээр, ийи холунуң кырынга чыдып алгаш, 120 азы оон-даа хой катап иттиниптер. Бедии беш метр канатаны өрү-куду хензиг-даа дыштанмайн, чүгле холу-биле 15 катап кодурлүп үне бээр. Оон аңгыда, ол Красноярскиден Слизнево суур чедир баарда, кээрде 52 километр черни неделя санында маңнап эртип турган.

Иван Сергеевич Ярыгин хүрежип келгени 14 чылдарның дургузунда шуптузун чедип алган болгаш спортта бар бүгү-ле алдар-атты дөгерезин чаалап алган.

(Төнчүзү 4-кү арында).

САЛЫМ-ЧОЛДУҢ САЙГАРЫЫ

Чечен чугаа

КЕСТИК-ООЛДУҢ өөнүң ишти чок апарганындан бээр бир чыл ажа берген. Аал өскүссүреп, аш-куу, соолаш апарган. Өгнүң көрүш байдалы хелбээреп, кидизи орлуп-дыттын эгелээн. Хат хадый бергенде көөрге, чүүк тепкилээн сарлык бугазы сагындырар.

А өгнүң эр ээзи оон дора. Ажыг-шужуг, чымыштан арны куурарып, эгиннери шулбуйуп калган. Эң ылаңгыя, кажан инек саай бергенде, чаржынчыы кончуг. Ээжектери кылаңайнып, кырызының сөөктери кырлаңнаар. Инектер хол өскелеп, пат болганнар. Бир-ле катап сиген-тараа кезер, оюк-дыдык тыртынар үе келир. Кыш база чоокшулап орар. Булут дег муңгаранчыг, дүңгүр дег дувуренчиг.

«Назы-харым болган болза ам дөртен ашкап. Алыс бодум чиик, адаа-үстүм четче-менди. Ам канчаар, өлгенбиле кады өлүр эвес. Баар чылдып, шай хайындырар кижи тыпканы дээре эвес деппе» — дээш, Кестик-оол шөлээнзиреп, демги көк кыдыраажын уштуп алгаш, шыыладыр боданып эгелээ

ХЕВИС ХААНЫ

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

Ол — Олимпий оюннарының 2 дакпыр чемпиону, делегей чемпиону, делегей кубогунуң 5 дакпыр эдилекчизи, Европаның 3 дакпыр чемпиону, ССРЭ-ниң тулган чемпиону, ССРЭ чемпиону, Россияның болгаш делегей чергелиг маргылдааларның хөй дакпыр чемпиону.

Ол бодунуң спортчу тиилелгелери дээш Ленин болгаш Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнери-биле шаңнаткан, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң алдарлыг тренери, Красноярск хоорайның хүндүлүг хамаатызы 1980 чылдан 1992 чылга чедир ССРЭ-ниң шилиндек командазының кол тренери, а 1992 чылдан бээр Россияның Спортчу хүреш федерациязының президентизи.

1989 чылдан эгелеп ФИЛА-ның (Бүгү-делегейниң хүреш федерациязының) чарлааны-биле Иван Сергеевич Ярыгинниң алдары дээш делегей чергелиг маргылдаа чыл санында эртип турар. Ол бүгү маргылдаалар үргүлчү бедик деңнелге эртип келген. ФИЛА-ның хүлээп алган шиитпирин езугаар 1997 чылда делегей чемпионадын Красноярскиге эрттирген.

Иван Сергеевичиниң туруштуунуң ачызында 1997 чылдың июньда Россия чемпионадын бистиң республиканың төвү Кызылга эрттирер аргалыг болган. Россияның спортчу хүреш федерациязының удуртулгазының база Кызылга келген бүгү тренер составтыг (журналистер болгаш киржикчилерниң үнелээшкини-биле алырга) Россия чемпионады тыва черге макталга төлептиг бедик деңнелге эткен.

И. С. ЯРЫГИН КЕЗЭЭДЕ ДУЗААРГАК, ажык сеткилдиг кижи. Ооң удуртуп турган федерациязынга кымнарны келбес дээр. Олар арга-суме-даа айтырып баарла, амгы берге үеде колдуунда-ла акша-хөренги айтырып чеде бээрлер база хөй. Ол олардан сеткил-хөөнүн чажырбас чораан: «Мен ол кижилерниң чалчазы-дыр мен ийин» — деп ойнай-сылдай чугаалаар.

И. С. Ярыгин хостуг үелерлиг апарганда, ыяап-ла Тывага, төрээн сууру Сизаяга болгаш Красноярскиге ужуп чедип кээр. Ол каяа-даа келгеш, дыштанып-даа тургаш, ажылдаарын кажан-даа утпас. Ол дугайын ооң тренери Д. Г. Миндиашвили ону баштай-ла өөредип эгелээрде, күш-шыдалдыын, күзелсоруктуун көрген, билир болгаш: «Ол дээрге ооң авазының сүдү-биле холбашкан чүве-дир ийин» — деп каар. Иван Сергеевичиниң ада-иези Сергей Николаевич биле Евдокия Павловна оглунга чүгле мөге кижиниң күжүн эвес, оларның боттарын дозээн быжыг кадыкшылды база шаңнаан. Бо өг-бүлеге өскен ажы-төл шуптузу кончуг кадык-шыырак, ажылгыр улус болган.

Иван төрел харылзааларын кезээде утпайн келген. Ак-дуңмаларынга аажок ынак. Оларның бежи хүрежип чораан, а бирээзи бокска хандыкшаан. Амыдырал кандыгдаа талаларын көргүзүп турза, алышкыларның аразында харылзаазы кажан-даа үзүлбээн.

Иван Сергеевич бистиң республикага хостуг хүреш-ти сайзырадырынга болгаш ооң улам ыңайгы хөгжүлдезинге дыка хөйну кылып четтигипкен. Ярыгин ССРЭ-ниң кол тренери тургаш, Тывага өскен эки хүрежир оолдарже кичээнгей салырын утпайн чораан. Чогум-на бо улуг тренерниң ачызында бодунуң үезинде Александр Доржу, ооң соонда Орлан Монгуш 48 килограмм чедир хүрежир мөгелер аразынга ССРЭ-ниң шилиндек командазының составынга киргеннер.

Александр Доржу Иван Сергеевичиниң удуртулгазыбиле 1983 чылда Киевке Делегей чемпионадының мөнгүн медалын, 1986 чылда Афиннерге Европа Чемпионадының алдын медалын чаалап алган. Ол АКШ-ка Делегей кубогун ийи катап ойнап алган, делегей чергелиг маргылдааларның хөй дакпыр чемпиону, ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери аттың эдилекчизи.

ИВАН ЯРЫГИННИҢ ДЕТКИМЧЕЗИ-БИЛЕ Чечен-оол Монгуш Россияның шилиндек командазынга кирип, 1992 чылда аныяктар ортузунга Европа чемпиону болган. 1996 чылда Атлантага Олимпий оюннарынга дөртку черни ээлээн.

1997 чылда Кызылга эрткен Россия чемпионадынга И. С. Ярыгин «Азия төвү» турнирни делегейниң бүгү Азия кезээнде чурттарны чалап алгаш, делегей чергелиг турнир кылыр дээн күзелин илереткен. Ынчалза-даа ооң ол күзелинге өлүм шаптыктап каан.

Ол 1997 чылдың октябрь 9-та автомобиль оруунга озал-ондакка таварышкаш, 49 харлап чораан мөчээн. Ынды-даа бол бистер, ооң чаңгыс чер-чурттуглары, өренникчилери, соон салгаан тренерлери, мөгедери ооң бодап чораан бодалдарын, биске чагаан сөстерин амыдыралга ыяап-ла боттандырар ужуруг бис.

Иван Сергеевичиниң адын мөңгежиделинче угланган бирги базым болза хостуг хүреш талазы-биле эң аар деңзиге бирги Бүгү-россия маргылдаазын Россияның тулган чемпионады кылдыр Кызылга 1999 чылда эрттирерин планнап турары болур.

Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыын езугаар ТР-ниң Күрспорткомитединиң Бедик мергежилдиг спортчу школазынга ТР-ниң «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медальдың эдилекчизи чораан И. С. Ярыгиннин адын тывыскан.

Вячеслав КАРА-ТОННУГ,
ССРЭ-ниң спорт мастери.

Кысказы-биле

ТОС АЙЛАРДА

Амгы бергелер турза-даа, тос айлар дургузунда республиканың үлетпүр, бүдүрүлгелериниң бүдүрүүшкүнүнүң хемчээли 244,1 миллион рубль болган. Эрткен чылдыындан 8,1 хуу кудулаан. Ынчалзадаа электри энергия бүдүрери 13 хуу өскен. Даг-дүгү 30,9, алдын тывыжы 5,7 хуу бедээн. Эвт болгаш эвт продукциязының бүдүрүлгелери 7,8 хуу көвүдээн. Арат болгаш хуу ажыл-агыйлыгларның азыраан малының бажы өзүлделиг. Кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң сүт болгаш сүт продукциязының бүдүрүлгези пемешкен. Ажыл чок кижилерниң саны 7,2 хуу эвээжээн. Ажыл чок дээш дузалал акша ап турарларның саны 3,8 хууга кызырылган.

ҮШ ХҮННҮҢ СЕМИНАРЫ

Кожууннар, хоорайлар чагыргаларының өөредилге килдистериниң эргелекчилериниң, оларның оралакчыларының база методиктиг кабинеттер эргелекчилериниң киржилгези-биле ээлчеглиг семинар дүүн республиканың башкылар билим хөгжүдер институтка эгелээн.

Тыва Республиканың Өөредилге дугайында хоойлузунда кандыг өскерилгелер, чаартылгалар болганының дугайында дыңнадыгларны прокуратура ажылдакчылары чыылганнарга тайылбырлап, таныштырын турар. Өөредилге яамызының институттуг ажылдакчылары чылыг хүлээп алышкынның байдалынга семинарның киржикчилери-биле ужуражып, боттарының белеткеп алганы концертчигежин оларга көргүскен. Семинар бөгүн ажылын доозар.

А. ЧҮЛДҮМ— ЧЕМПИОН

Школадан дашкаар өөредилге төвүнүң бирги чери дээш 18 хар чедир назылыгларның аразынга шыдыраа маргылдаазы доозулган. Аңаа уран чүүл училищезиниң сургуулу Артыш Чүлдүм 6 салыгдан 5,5 санны арыг ойнап алгаш, школадан дашкаар өөредилге төвүнүң чемпиону атты бо чылын чаалап алган.

Чаан-оол АРБАК.

ШАЖЫН-ЧҮДҮЛГЕ

«БҮЗҮРЕЛИҢЕР ЫШКЫНМАҢАР»

Сөолгу үеде редакцияның почтазынга шажын-чүдүлгеге хамаарышкан айтырыгларлыг чагаалар номчукчулардан хөйү-биле кээп турар. Аңаа харылап бээри-биле ТР-ниң Чазааның Президент Администрациязында Шажын-чүдүлге ниитилелдери-биле харылзаа тудар эргелел даргазы Владимир Сумакинович БИЧЕ-ООЛ-биле бистиң корреспондентивис ужуражып чугаалашкан.

— Амгы үеде Тывада чеже чүдүлге ниитилелдери барыл? Оларның ажыл-чорудулгазының угланыышкыны-биле таныштырып көрүңерем, Владимир Сумакинович?

— Амгы үеде Тывада Юстиция (Шүүгү) яамызынга 30 шажын чүдүлге ниитилели бүрүткел эткен. Оларның иштинде сарыг шажынның 16, хамнарның 5 ниитилелдери ажылдан турар. Оон аңгыда христиан шажын суртаалдан турарларның иштинде православ шажын чүдүлгелиглер, староверлер база протестантылар бар.

— Тывада Камбы-лама эргелелиниң дугайында үүнү чугаалап болур силер?

— Камбы-лама эргелелин эткен чылын тургускан болгай. Бир дугаар шажын талалакчыларының тургузукчу шуулганы эткен чылдың сентябрьда Кызыл хоорайга болганын чоп билир. Аңаа республиканың бүгү кожуннарындан делегаттар кээп киришкен. Ниитизи-биле алды кордакчыдан демократтыг езу-биле Аганак Щорсович Хертек Тываның Камбы-ламазы кылдыр соңгуткаш, бедик дүжүлгеге олурганы ол. Камбы-лама эргелели тургустунган соонда-ла, байдал чүгээртээн чүве бо. Оон бээр-ле эргелел боду тускай планныг, демниг ажылдан турар улус болгай. Мээң бодап турарымбиле алырга, кол-ла чүве — сарыг-шажын ниитилелдери чаңгыс аай үзел-бодалдыг, эпсеткилдиг, демниг ажылдан эгелээнинде болур.

— Тываның найысылалы Кызыл хоорайга хүрээ тудар деп турар болгай. Ачы-дуза чедирилгези кайы хире чоруп турар ирги?

— Найысылал Кызылвыста Дуган-хүрээни туда бергенинге канчан өөрүвес боор. Тудугну «Тыва тудуг» организациязы кылып турар. Ол тудуг чери тускай конкурска киришкеш, тиилекчи боп, ындыг хүндүткелдиг, харыысалгалыг-даа ажылды кылыр эргени чедип алган. Оон телевиделин база конкурс чарлааш, шилип алган болгай. Түннелинде «Тыва тудугда» архитектор Ваи-Ие-Чернин ажылы бедик үнелелди ап, боттанып эгелээни ол. Бо хүнге чедир тудугнуң акша-ландырыышкынынга Россияның онза байдалдар база бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр болгаш хамааты камгалал херектериниң талазы-биле сайыды Сергей Шойгу 90 мун доллар, ТР-ниң Президентизи Шериг-оол Ооржак 2 мун долларны үндүрүп берип дузалаан. А чондан акша-хөреңги билдингир чылдагаан-биле амдыызында кирбейн турар. Чоннуң холунда акша-төгерик чогундан аазаашкыннар хөй болуп турар-дыр ийин. Бо ажылды уламчылаар талазы-биле 130 хире албан, организациялар дуза кадары-биле дилегни киргеннер.

— Тываның бурун чурттакчылары — өгбелеривис хамнарга үүдүүр, бүзүрээр чораан болгай.

— Тывага хамнар үүдүлгези баштай-ла тывылган болгай. Ынчангаш үндезин шажынывыс боор артын калганы ол. Амгы үеде Тывада 5 хам ниитилелдери бар деп үстүнде айыткан мен. Олар шыдаар шаа-биле чонга ачы-дузазын чедирип турар апарган.

— Бодупар чүдүп чоруур силер бе база аңаа бүзүрелиңер кандыгыл, Владимир Сумакинович?

— Мээң ук-төөгүм, ада-иемдаа чүдүлгелиг чораан улус. Ачам ашак партия үезинде-ле шажын ажылын суртаалдап, ачы-дузаазын-даа чонунга чедирип чораан кижи. Мен база чүдүп чоруур мен. Тываларның үндезин шажынын хүндүлеп, оон чагыг-суртаалын, саулалдарын сагын чор мен.

— Чүдүлгелиг тыва чонга үүнү күзээр силер?

— Үе чеже-даа нарын берге болза, чүдүлгеңер кагбайн, харын-даа улам идегеп, бүзүрелиңер ышкынмаанын күзээр-дир мен. Кижиниң угаанбодалы, сагыш-сеткили бедик турда, мөзү-бүдүжүвүс-даа топтуг. езу-чаңчылдарывыс-даа улам сайзыраар, чоннуң хей-аъды кедүрлүп, суллевис бедик, сүзүүвүс ак чорзун деп йөрээр-дир мен.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

САЛЫМ-ЧОЛДУҢ САЙГАРЫ

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

ЧУГААА-СООТ үр-даа болза, чорук чогун турар хире. Ол дугайы улузувустүн хөделиинден илден. Ойнаар Оонакович өгден көрүштүү сүргей үнүп келгеш, ынаар дөс хараган артынга чиигеп алган хевирлиг, шөлээн базып кел чораан. Улуг үгбазы биле кадай-кыс кени орун баарында сымырашпышаан хевээр.

Амыдыралга кандыг-даа чүве тургулаар. Оны базынчактаар болза, хемдип каан балык сөөгүнге чедирип болур. Тоң чугула чүве «Кижи» деп сөстү ышкынмайн, хумагалап эдилээринде. Ындыг бодал ужурлуг турган болуп чадавас. Улуг хереэжен угбай дискек даянып туруп келгеш, сүт саарып, дерин чеңи-биле чода туткаш, тыртым хөөнүн сы тудуп эгелээн. Ол дугайын ийи хонук иштинде хүлүрежип келгеннер. Дараазында хүн:

— Кызым-биле чугаалаштым. Ам канчаар боор, өртең черден ыяш үнер дижик, ажырбас ыйнаан дээр, мындыг уруг-дур бо — деп, даай-авазы өөрүнчүг медээ сөңнеп келген.

— Уучак, ындыг-ла болзунам, кудагай! Бээр оргаш, хөөрежиптээл. Чээн, сен барып машинаң хөделдир. Аалда мал-маган ат болган боор. Караңгылаваанда хаа ораалыңар! — деп, даай чугаалааш, холдары аъш-чем, суксунда барган. Кестик-оол куш чүү-биле дөмей, даштын эстеп турган. Келин куда кадайдан так туттунуп алган, будунуң бирээзин бурунгаар сүй базып, чаларап үнүп келген.

Кыс чон ыглажып-сыктажып, чарлын чадап, пат болган. Өр хиндиктиглер өзеңгиге барганнар. Ындыктыг орап, Буга унунуң чыжырганалары кежээки шалыңга чаактарын чараштап алганнар. Оларның аразындан бирээзи дүшсе-даа, хөйү кышкы соокка алыспайн, кылаңайнчын чыл ашкаш, эриннерге үзери чадавас.

Ам кижи бүрүзүнүң бажында безерек орук, бедик сүлде, арт-сын, салым-чол...

Машина Ындыктыг артка саадаан соонда, оон ыңай шуудай берген. Улуска билдинер чүве «УАЗ-иктиг» көк хөрээ, соонда хирилээн чодул-какызы. Күжүрүн бир хилирт дээш, ээй согарга, Ойнаар Оонакович бажын эжик кастыынга чула үскен. Чээни хемчигеш кыдынга доктаай дүшкеш, даайының достаан суг-биле чиңнеп-чиңнеп, бензинзиг сөөндакты чыпшыр шапкаш, хамырган үрүп каан.

Улаштыр чорупканнар. Орук дургаар душтук кадай хөк дивээн. «Моңу ам чүү деп билирил?» — дээш, Кестик-оолдуң бажы барбаланып калган. Даайы кезек када буугайныл чорааш, бажын эде салган соонда, хаарыктай берген.

Шынап-ла, бодап көрүңер даап. Амыдырал деп-деский турбас. Кол-ла чүве, кандыгдыр, ынчаар хүлээп алгаш бурунгаар чүткүүр. Ол узун орукта үндүрүк-киирик чүве әңмежок. Оларны эртип, тыва кижиниң эң багай чаңы адааргаачал сеткилден чарлып алырын бодап чоруур чадавас. Шынап-ла, ында айтырыг бар-дыр, а?!...

Кааң дүне. Октаргайда төнчү чок. Шак бо улуг делгемге сылдыстар чүгүржүп, түмен бойдус шагзырааш, ноюрзап калган турда, кудажылар чаныр келген.

— Чедип келдивис, Соржуң!. Ээй, Самбыыш, кайда сен, кайгал?! Бистер-дир бис. Ыдың тут! — дээш, Кестик-оол душтуун дүжүрер дээш чанынга чеде бээрге, демгизи «Мен бодум!» — дээш чыдып каарга, аңаа сылдай, ужурбажы билдинмес айтыышкынар бергилээн. Оон соонда:

— Мээң багай ыштыг чадырымче кирип, моорлаңар! — дээш, Кестик-оол боду паш-сава, аяк-шунакта барган.

Ойнаар Оонакович тарт дээн. Аал ээзи Самбыыш шай чылыткаш, быдаалыг кара пашты изиг суугуга салыпкан. Аъш-чемге туралыг кижи тывылбаан. Хамык чүвени мөөнеп, хараадай тудуп орган кижизи Соржуңмаа орган черинге ол хевээр удуп каарга, Кестик-оол чүвениң ужурун билип чадааш, хейде хөлзей берген. Хереэжен кижини орук додарлыг, ак хураган кежи тон-биле шуглап каан.

Херек кырында ол дүне кым-даа карак баспаан. Даңны агарты көрүп чыда хонганнар. Байдалдың ужуру мындыг. Кадай-кыстың муңгаргай кара карактары, туражок хөөнү Кестик-оолду дүвүредип турган. «Сиген-тараа кезер, оюк-самдар тыртар үе келди. Кыш чоокшулап орар. Мал-маган база бар. Мында кижи, мен деп кижи-биле соругдаалажы берзе, ажырбас» кылдыр түннээш, Кестик-оол удумзурап чыткан. Кайгал, тенек Самбыыш «Канчаар эвес болар» деп, серге кежи чоорганын хере теп алган, херекке туралыы кончуг ышкаш, удуучаңнап калган. Соржуңмаа күжүр «Дөрт мочүмнүң бирээзи чок кижини кым тоорул, хилинчектиин але» — дээш, бүдүү ыглап чыткан. Ол дугайын демин ажыы-биле чугаалавайн барганы дээш улам соктуна берген.

Хилинчектиг ол дүне ындыг болган...

ШАГ СААРЗЫК ЭВЕС. Үш дугаар хонуунда Соржуңмаа биле Кестик кады чыдар ужурга таварышканнар. Өр кижизис, канчангаш-ла чассын, буттарын кадай-кыстың көп-белдиринге доора салыр дээрге соолаш кынган. Чүвениң ужурун ол билбейн калган. Оон ам холу-биле суйбаптар дээрге база ындыг болган. Кестик-оол чыдыг шуглакты мөөп каптар чыгыы турда:

— Күжүр Кестик!. Шынапла, ындыг чүве дийин. Бичиимде аътка тепкилеткеш мынчап барган мен. Демин ол дугайын чугаалавааным дээш, бурруулуг болдум — дээш, ишкирингеп, Кестик-оолдуң колдуунуң адаанче тывыржыр болган.

Кестик-оол кезек бодангап. Дүйген даа, часкан-даа, салган-даа Мыя аразында бүдүн өртемчей, хереэжен кижи чылыы-биле сорунзалап, буруладып чыткан.

— Че, муңгарава. Эмин эртпер муңгарава даан... Одаг шаккаш, ол-ла хевээр хөмүртүп каптар эвес. Даартагы хүн, салым-чол боттарыла болгаар ыйнаан. Соржуң — дээш, Кестик-оол шуглаан дуй тырттынып, душтуун куспактап алган.

Эртенинде Кестик-оол дүнеки чылыг-биле бөгүнгү когурум соок амыдыралын деңнеп, сакпак адаандан сарыг-суг теп кээрге, дендип ханы боданган. Башка ужур-бажы билдинмес борбакчыгаштар чулчургайны соктап, шүүдеткеш туруп берген. Хөөнү баксырап, ыглай каапкаш, хараган артынга чаштынып, күүк базып олура дүшкеш, бажын так кылдыр тудуп алган, чайгаттынып орган. «Күжүр эжим, Байырмаам, канчап бардың?! Кайда чор сен, кандыг чор сен!... Доңгуруктап даңгырак чидиг. Мен даңгыраглап турумда, сен ону арай деп хүлээп алдың чоп. «Мен база» — дээш куду көрну бээр аранда, бажыңнан чыттап каар арамда, келген чыдың ам-даа билдинип чор. Карактар чаштары мөндүңайнып турганын канчап уттур кижи мен. Эжиң каапкаш, канчап-мынчап далажыптын. Салымывыс кончуун. Өскүссүрап калган кижи төлү өөнделээр чүве бе моң. Өрү-даа көөрге, куду-даа көөрге, чаргыш, сарыг эленгей амыдырал. Эрлик ораныныңкайы хонажында доктаап алганыңны безин билбес-тир мен. Оода ону билип алыр аргалыг турган болза. Чеже-даа ыглап-сыктап кээримге, бо чырык Өртемчей дүмбей хевээр тур. Сээң соондан холдарымны эдерти сунарымга дырышкак кара салаалар. Мээң-биле мендилешкен, беш-ле салаан менди чор бе. Сээң берген мөңгүн чүскүүңден өске чүү-даа көрбейн чор мен. Мен мурнаар турбужемге, сен чүге далажыптын, күжүр сарыым. Хүрец чараш, хүнпээректээн, күзенчиг чүвем, Байырмаам... Сен чок боорунга, бо амыдыралда дузакка туттунган тоолай дег, шорбажыланып калдым. Ушбашка чүзүн-бүрү азымал бодалдар киргилээр чүве-дир. Ам сиген-тараа кезер үе кел чыдар. Кыш чоокшулап орар. Кады азырап алган мал-маганывыс, дыдык-самдарывыс база бар болгай. Та, канчаар кижи мен, сүмелешкен болзувусса, көрем. Ыштыг чадырны бурулады, ажыл-агыйывысты аайлап каааш, сээң соондан дөмей-ле чеде бээр мен. Сагынганым чазып, чаныңга чыдып ааг мен. Хирезин бодап, бичин мана, сарыым!.. Амдыызында сээң мөңге уйгуңга шаптыктавайн, кезек уйгуну кызыгаарлап, далажыксаашиттириим хөй апарды. Күжүр Байыр, хүндүлүг эжим, өскүс-чавыс күзенчиг чүвем, хүнзүг идегелим, иштежишкен Инек Караам кайда чор сен, халак-халак!»... — деп чоруй, ол-ла орган черинге хөлбее берген.

МИННИМ КЭЭРГЕ, эмнелгеде, чыткан. Аңаа он дөрт хонгаш, элейтип чаныр кээрге. Соржуңмаа аалдан чанмаан, а харын ажыл-үүлерни тас кылып алган, мындыг болган. Ам удавас сигеп, тараа кезер үе келир. Кыш чоокшулап орар. Оюк-дыдык деп чүве база бар. Амыдыралчы ийи кижи дыка-ла үр чугаалашкан хевирлиг. Оон ынай чүү болганын кым-даа билбес. Бир көөрге, өгленчип алган болганнар.

Чоорту дыңналып келген чон медээзин езугаар алырга, Кестик-оол амыдыралында чаңгыс катап шыырак шелип алган: «Бистер дугайында хүлүрешпеңер!.. Шынап-даа болза Байырмаамны чандырып бээр эвес силер. Болур-болбазын бодум-на билир мен ыйнаан. Ол-ла-дыр ам!.. Харын бут, бут даадый, демги ол ыржыыналыг, эптиг кымыйдан соңгаартан садып эккелиңер, ашактар! — деп акша октап, хөректеп орган дижир.

Оон бээр ам каш чылдар эрте берген. Дамчыыр чугаабиле алырга, Кестик биле Соржуңмаанын соругдалы будуп, чоруу чогун, тайбынчый берген хире болду. Канчаарга-даа амыдырал дөмей-ле кызап кээр. Ону чөптүү-биле хүлээп албас болза шыжыктыг. Олче дүкпүрүпкеш, оюн оя, чигин чиге чурттай берген кижи чок. Мээң бо ийи кижимде багай чүү деп. Кадыктан өске чүвени кажан-даа садып ап болур. Чеже-даа ховуургап хүлүрежирге, оларны амыдырал, эп-чөп, арыг сеткил, аас-кежик, анаа тыва чыпшык аажы-хөөн эдертип аппаар-дыр ийин. Кестик кежиктиг, Соржу соругдалыг, эр-хейлер.

Бо аразында онзалап демделгеп каарым болза, ол ийн кижиниң аразында сөөрүк халаңнаткан, шөртегер ак оол тыптып келген. Аввзы дендии өөрүп, оглун холдан садбас, аяк-шунак кырында турар дишти. Ындында-ла улуг шимчей албас ие, оглун бирде үрелдежип ойнаан орар. «Арат-чоннуг, адыш иштинде хензиг чүвем. Сылдыспайым!.. Базарак адааның чыжырганазы дег, кем чок, көскү бол! Оран-тандым, отыяжым, Бай-Тайгам, Бурганым өршээ!.. Сылдыспайым чолдуг-ла болзунам!... — дээш, берзенин каапкан, ак шайын чажып оргулаар. Ачазы база анаа эвес. «Аъттар салбас узун дынын, аяк салбас, Сылдыспайым!» суг-суг дигилээш, чамдыкта радиоприемникте хөгжүм бар-чогун айтырыгылаар апарган дишти.

Киш сорулуг, кижи Бурганныг. Бирээзи далдаксап, өскези далдавайн чорааш, тыпчы берген ийи улуг Чүректерге онза каалама орукту ажыдар апаар бис, төрел чонум.

Ол дээш одаг шап, артка турар чылдагааным мындыг. Канчаар-даа бодап кээрге, бот-боттарывыс багай тыва чон бол-ла-дыр бис. Эрткен кижилер эки менди, кээр чон тайбын чорзуннар. Орук белдиринге ужурашканывыс дээш четтирдим.

Владимир КАРА-САЛ,

Чарлалдар бюрозу

ТЫВАНЫҢ В. КӨК-ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНГА

ноябрь 7-де — **15 шакта**
Г. МУНЗУКТУҢ ЧОГААДЫКЧЫ КЕЖЭЭЗИ

ноябрь 8-те — **17 шакта.**
Р. Киплинг.
«ЧОРУУҢ ЧОГУЗУН, КИЖИ ТӨЛҮ!»

ХҮНДҮЛҮГ КӨРҮКЧҮЛЕР!

Театрже озал чокка кээриңерни, олут-арыңарже үш дугаар коңга хакпаанда, олурарыңарны, шии азы концерт үезинде залдан үнмезиңерни (артистерге болгаш көрүкчүлерге шаптык кылбазы-биле) дилеп тур бис.

Үш угаар коңга соонда залче киирбес. Озалдап каан улустуң билеттериниң өртээн дедир эгитпес.

Шии үезинде фото-видеога чуруктар тырттырары хоруглуг.

ТЕАТРЖЕ КИРИП МООРЛАҢАР!

САНАТОРИЙЛЕР ЧАЛАП ТУР

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызында дараазында санаторийлерже

УРУГЛАР ПУТЕВКАЛАРЫ

бар:

«ВУЛАН» ДЕП САНАТОРИЙ, Геленджик хоорайда, 4 хардан 14 хар чедир уруглар ада-иелери-биле барып эмненир.

1998 чылдың **октябрь 15-тен ноябрь 7-ге чедир** 1 путевка бар.

Декабрь 16-дан 1999 чылдың январь 8-ке чедир 1 путевка.

«ЧАЛЫЫ НАЗЫН» САНАТОРИЙ, Сочи хоорайда, 7-ден 14 хар чедир уруглар, чүрек-дамыр, хол-бут аарыг уруглар эмненир.

Октябрь 24-тен ноябрь 22-ге чедир 2 путевка бар.

Ноябрь 28-тен декабрь 27-ге чедир 2 путевка бар.

СЕМАШКО АТТЫГ САНАТОРИЙ, Сочи хоорайда, 5-тен 14 хар чедир кеш болгаш ижин-шөйүндү аарыг уруглар эмненир.

Октябрь 24-тен ноябрь 22-ге чедир 2 путевка бар.

Ноябрь 22-ден декабрь 26-га чедир 2 путевка.

«АК-КӨК ЧАЛГЫГ» ДЕП САНАТОРИЙ, Анапа хоорайда турар, 7-ден 14 хар чедир тыныш органнары аарыг уруглар эмненир.

Октябрь 25-тен ноябрь 28-ке чедир 2 путевка.

Ноябрь 28-тен декабрь 27-ге чедир 2 путевка.

«БИМЛЮК» САНАТОРИЙ, Анапа хоорайда турар, 7-ден 14 хар чедир тыныш органнары аарыг уруглар эмненир.

Октябрь 24-тен ноябрь 22-ге чедир 2 путевка (тыныш аарыы).

Октябрь 26-дан ноябрь 24-ке чедир 2 путевка (кеш аарыы).

Ноябрь 26-дан декабрь 26-га чедир 2 путевка (тыныш аарыы).

Путевкалар халас, орук шүүделин ада-иелер төлээр. Кадык камгалал яамызы, ийиги каът, № 202 өрээлде кол педиатрдан алыр.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы, Бай-Тайга кожуун чагыргазының иштики херектер килдизи милицияның улуг сержантызы, Бай-Тайга кожуун чагыргазының ИХК-ның оперативтиг дежурныйының дузалакчызы Өвер-оол Хомушкуевич Хирлиг-оолга ооң кадайы Айлана Хомушкуевна **ХИРЛИГ-ООЛДУҢ,** уруу **Ай-Суу ХИРЛИГ-ООЛДУҢ** болгаш кат-иези Чечекмаа Ооржаковна **КАКАЕВАНЫҢ** озаал-ондакка таварышкаш, мочээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кожалар кожалар дугайында

МЕНИ ХОМУДАДЫП ЧОР

Мен бот це кижи мен. Бажынымда оглум-биле иелээн чурттап турар бис. Кожаларымның бирээзин Анна Касьяновна Амцухова дээр. Аравыста найыралдыг, удур-дедир үнүп-киржирдаа, бот-боттарывыска дузалажыр-даа мындыг улус бис.

Өске кожамны Елизавета Григорьевна Дудкина дээр. Ол пенсияже үнзе-даа, шериг комиссариадында эмчи сестразы боп ажылдап турар. Бо кижиге багай чүведаа кылбаан мен. Ол хиезшиде бо хамааты меңге үргүлчү дорамчылаар, багай сөстер-биле сөглээр, соондан хул чажар, өгүлдээр. Бир катап мыынай балды тудуп алгаш халып келген болгай. Милицияже билдиришкинин бижип-даа турдум. Оон соонда безин түннел үндүрбеди. Кожазынга мынчаар дорамчылаптыр чурттаанын берге-дир.

Ирина ХОМУШКУ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Адыгжы Саая, Маадыр-оол Калчаа, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ.

Кол редактор — 3-43-34; кол редакторның оралакчызы — 3 33 91; секретарват — 3 36 82

Солун келбейн баргында дараазында телефоннарже болгаар: 3 14 94, 3 57 92

КИЛДИСТЕР: Политика-политиктиг килдис — 3-39-15

медээлер албаны — 3-34-98

Бухгалтерия — 3-41-16

Агар санывыс: № 40703810400000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Чазалга болгаш массалыг информация чепсектериниң галавы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелиниге бүрүткеттингеп.

Бүрүткеттингеп дугаары — 1 00007

Солунда парлаттынган материалдарының авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары дыннадыгларны дээш авторлар боттары харыылаар.

Солун неделяда 3 катап үнер.

Хемчээли 2 парламал ама

Тираж 5996.

Чагыг № 131.